

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

ΜΑΘΗΜΑ:

«ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ»

ΘΕΜΑ:

**«Στρατηγικές Επιβίωσης των Αγροτικών Νοικοκυριών και
Ανάπτυξη Υπαίθρου σε Μειονεκτικές Περιοχές:
Η περίπτωση του Δ. Ξηροβουνίου στο Ν. Άρτας»**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΚΙΖΟΣ Θ.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΞΕΤΑΣΗΣ:
**ΚΙΖΟΣ Θ.
ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ Θ.
ΛΑΥΡΕΝΤΙΑΔΟΥ Μ.**

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 26 - 05 - 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Θεωρία

1.1 Αγροτικός Χώρος και Ύπαιθρος.....	6
1.1.1 Αγροτικός χώρος.....	6
1.1.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις για την ύπαιθρο.....	6
1.1.3 Ορισμοί της υπαίθρου.....	7
➤ ‘Υπαιθρότητα’	8
1.2 Μειονεκτικές περιοχές.....	9
1.3 Ανάπτυξη Υπαίθρου.....	11
1.3.1 Θεωρίες Ανάπτυξης.....	11
1.3.2 Ανάπτυξη Υπαίθρου.....	12
• Θεωρία εγκατάστασης μιας οικονομικής δραστηριότητας.....	13
1.4 Αγροτικό νοικοκυριό.....	14
1.5 Πολυαπασχόληση.....	15
1.5.1 Ορισμός- Κριτήρια- Χαρακτηριστικά.....	15
1.6 Στρατηγικές επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών.....	18
1.6.1 Ορισμός.....	18
1.6.2 Ποια η σχέση πολυαπασχόλησης και στρατηγικών επιβίωσης;.....	19
1.7 Στρατηγικές επιβίωσης και ανάπτυξη υπαίθρου.....	19

Β΄ ΜΕΡΟΣ : ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ Δ. ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Μεθοδολογία Έρευνας

2.1 Ερευνητικό ερώτημα και υποερωτήματα.....	21
2.2 Μεθοδολογία έρευνας.....	21
2.3 Περιοχή έρευνας.....	23

• Γενικά χαρακτηριστικά.....	23
• Κοινωνικά – ιστορικά χαρακτηριστικά.....	23
2.4 Πληθυσμός και δείγμα.....	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Αποτελέσματα - Συμπεράσματα	
3.1 Οικονομικά χαρακτηριστικά.....	26
3.1.1 Ιδιοκτησία πάγιων καταναλωτικών αγαθών και κατοικίας.....	26
3.1.2 Έγγεια διάρθρωση και μορφές διάθεσης της γεωργικής γης.....	26
3.1.3 Χρήσεις των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.....	27
• Μέγεθος και καθεστώς ιδιοκτησίας.....	27
• Γεωργικές δραστηριότητες: γη και ζωικό κεφάλαιο.....	27
3.1.4 Εισόδημα νοικοκυριών	29
3.2 Απασχόληση.....	31
3.2.1 Αρχηγών των νοικοκυριών.....	32
3.2.2 Μελών των νοικοκυριών.....	32
3.3 Αγροτικό νοικοκυριό.....	34
3.4 Πληθυσμιακά χαρακτηριστικά.....	35
3.5 Κοινωνικά χαρακτηριστικά.....	37
3.6 Επίπεδο εκπαίδευσης.....	38
3.7 Το ζήτημα της διαδοχής στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις.....	39
3.8 Συμπεράσματα της έρευνας.....	40
4. Συμπεράσματα.....	43
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I: Πίνακες και Διαγράμματα	46
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: Μορφή Ερωτηματολογίου.....	51
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	57

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσης πτυχιακής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους βοήθησαν και συνέβαλλαν για την πραγμάτωσή της προκειμένου να υπάρξει το καλύτερο δυνατό επιστημονικό αποτέλεσμα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή μου και επιβλέποντα της εργασίας κ. Κίζο Αθανάσιο, που χωρίς την καθοδήγηση, βοήθεια και συμπαράσταση του το έντυπο αυτό δεν θα είχε αυτό το αποτέλεσμα και αυτή τη μορφή.

Τέλος ένα ξεχωριστό ευχαριστώ στους γονείς μου που με βοήθησαν όλα αυτά τα χρόνια με την αμέριστη συμπαράστασή τους.

Εισαγωγή

Στη εργασία που ακολουθεί, θα γίνει μια προσπάθεια κατανόησης των στρατηγικών επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών σε μειονεκτικές περιοχές και θα επιχειρηθεί να δομηθεί μια τυπολογία για αυτές και να απαντηθεί το ερώτημα της συνεισφοράς των διαφόρων στρατηγικών στην ανάπτυξη της υπαίθρου σε αυτές τις περιοχές.

Στο θεωρητικό κομμάτι της μελέτης διακρίνονται τέσσερα βασικά μέρη. Το πρώτο αφορά στις στρατηγικές επιβίωσης των νοικοκυριών, ποιες είναι, πως ορίζονται και πως αυτές πραγματώνονται στον αγροτικό χώρο. Στη συνέχεια θα γίνει μια εννοιολογική προσέγγιση και προσπάθεια ορισμού των όρων υπαίθρος, μειονεκτικές περιοχές, αγροτικό νοικοκυριό, στρατηγικές επιβίωσης και πολυαπασχόληση, όπως αυτές νοούνται στο γενικότερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Κατόπιν θα οριστεί η ανάπτυξη της υπαίθρου χρησιμοποιώντας ως βάση του ορισμού της τη σημασία της για τον αγροτικό χώρο και τη σχέση της τόσο με την πολυαπασχόληση όσο και με τις γενικότερες στρατηγικές επιβίωσης. Τέλος θα γίνει αναφορά στις στρατηγικές επιβίωσης και στην ανάπτυξη της υπαίθρου από την πλευρά των άμεσα ενδιαφερομένων, των αγροτικών νοικοκυριών. Πιο συγκεκριμένα θα τεθούν ερωτήματα στα νοικοκυριά τα οποία θα αφορούν στους τομείς της εργασίας, της ψυχαγωγίας, του πολιτισμού, της κοινωνικής θέσης κτλ.

Η απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα θα γίνει με εμπειρική έρευνα με τη χρήση ερωτηματολογίων. Ως περιοχή μελέτης ορίζεται ο Δήμος Ξηροβουνίου του Νομού Άρτας που απαρτίζεται από μειονεκτικές περιοχές, για να είναι δυνατή η διεξαγωγή συγκρίσεων μεταξύ των διαφορετικών στρατηγικών επιβίωσης σε όμοιες γεωγραφικά και διοικητικά περιοχές.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

1.1 Αγροτικός Χώρος και Ύπαιθρος

1.1.1 Αγροτικός χώρος

Τι είναι ο αγροτικός χώρος; Η απάντηση στην ερώτηση θα ήταν ότι περισεύει από τον αστικό χώρο. Μπορεί όμως να προσδιοριστεί μ' αυτόν τον τρόπο ο χώρος . Όχι. Το όχι είναι απόλυτο και βασίζεται σε δύο κύριες αντιλήψεις. Πρώτον δεν δύναται να ορίζονται περιοχές ή περιφέρειες ως *υπόλοιπο* γιατί εκμηδενίζεται τόσο η πολιτισμική τους ταυτότητα όσο και η χωρική τους ύπαρξη. Δεύτερον η αρνητική έννοια που απέκτησε στο πέρασμα του χρόνου ο αγροτικός χώρος δεν χαρακτηρίζει την δραστηριοποίηση οικονομικών τομέων και την οικονομική δυναμική που αναπτύσσει προκαλώντας προβλήματα εννοιολογικού περιεχομένου καθώς και κοινωνικά και πολιτικού προσδιορισμού. Υιοθετήθηκε λοιπόν η άποψη επαναπροσδιορισμού του αγροτικού χώρου σε έναν νέο όρο που θα συγκεντρώνει τα θετικά χαρακτηριστικά και θα εκμηδενίζει τις προκαταλήψεις που το αφορούν στα πλαίσια των νέων αντιλήψεων για την αγροτική παραγωγή και τον αγροτικό χώρο.

Έτσι ο όρος '*ύπαιθρος*' αντικατέστησε τον όρο '*αγροτικό χώρο*'. Αυτή η αντικατάσταση κρίθηκε αναγκαία, όπως προαναφέρθηκε, γιατί η εμφανής παραδοσιακή ταύτιση του αγροτικού χώρου με τη γεωργική παράδοση και την ιδιοκτησία γης παύει να υφίσταται στα σύγχρονα δεδομένα εφόσον δεν υπάρχει σαφή διάκριση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού. Μέχρι πρόσφατα, κριτήρια για τον αγροτικό χώρο ήταν ο πληθυσμός, το μέγεθος του οικισμού και οι γεωργικές δραστηριότητες. Η αναδιανομή όμως και η χωρική αναδιάρθρωση των πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων οδήγησε στη συνύπαρξη αγροτικού και αστικού στοιχείου δημιουργώντας μια νέα τάξη πραγμάτων με αποτέλεσμα να αυτοορίζεται-εξ' ανάγκης πλέον- ο αγροτικός χώρος ως *ύπαιθρος*.

1.1.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις για την ύπαιθρο

Η έννοια της *υπαίθρου* ή του *ύπαιθρου χώρου* απέκτησε διάφορες έννοιες στο πέρασμα του χρόνου επηρεασμένη κάθε φορά από τα κύρια επιστημονικά, οικονομικά και πολιτικά ρεύματα. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί. Η φιλελεύθερη προσέγγιση θεωρεί την ύπαιθρο ως ένα εξωαστικό χώρο επέκτασης (Οικονόμου, Πετράκος, 1999). Η χωρική προσέγγιση από την άλλη βλέπει την

υπαίθρου ως ένα σύνολο σημείων προικισμένων με χαρακτηριστικές ιδιότητες που προσδιορίζουν οι αποστάσεις αλλά και ως μια έκταση η χρήση της οποίας μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο σχεδιασμού (Κουρλιούρος, 2003).

Σήμερα η προσέγγιση της υπαίθρου γίνεται βάση της ιδιομορφίας και της πολυπλοκότητας των προβλημάτων που εμφανίζονται τόσο στον εσωτερικό της χώρο όσο και στις σχέσεις της με τον έξω χώρο. Η υιοθέτηση της έννοιας της υπαίθρου γίνεται για να περιγράψει την νέα κατάσταση της αγροτικής κοινωνίας και όπως αναφέρουν οι Οικονόμου και Πετράκος “για να εκφράσει τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που εκδηλώνονται στο εσωτερικό της υπαίθρου και που ξεπερνούν το ‘γεωργικό’ φαινόμενο γιατί ακριβώς αφορούν ολόένα και περισσότερο το σύνολο της κοινωνίας (περιβάλλον, απασχόληση, τεχνολογίες κτλ)»’.

1.1.3 Ορισμοί της υπαίθρου

Οι πρακτικοί ορισμοί της υπαίθρου δίνονται από τις κρατικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες διεθνών οργανισμών προκειμένου να υπάρξει μια κατανομή και διάκριση του χώρου έτσι ώστε να εφαρμοστούν οι διάφορες πολιτικές και στόχοι. Έτσι λοιπόν σύμφωνα με την ΕΣΥΕ και με κριτήριο τον πληθυσμό και μόνο, ορίζονται ως (Κίζος, 2003):

- αγροτικές, οι περιοχές με πληθυσμό μικρότερο των 2.000 κατοίκων
- ημιαστικές, οι περιοχές με πληθυσμό μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων
- αστικές, οι περιοχές με πληθυσμό μεγαλύτερο των 10.000 κατοίκων.

Η OECD (OECD,1994) από την άλλη χρησιμοποιεί ως κριτήριο την πληθυσμιακή πυκνότητα και οι *οικισμοί* διακρίνονται σε:

- αγροτικούς, με πληθυσμό μικρότερο των 150 κατ./km² ,και,
- αστικούς, με πληθυσμό μεγαλύτερο των 150 κατ./km².

Ο ίδιος οργανισμός διακρίνει τις *περιφέρειες* σε:

- κυρίως υπαίθριες, όταν οι αγροτικοί οικισμοί είναι πάνω από το 50% του συνόλου
- μερικώς υπαίθριες, όταν το 15%-50% των οικισμών τους είναι αγροτικοί, και,
- κυρίως αστικές, όταν οι αγροτικοί οικισμοί αποτελούν ποσοστό μικρότερο του 15% του συνόλου.

Τέλος η Διεύθυνση Γεωργίας και Αγροτικής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο EUROSTAT χρησιμοποιούν ως κριτήριο τον βαθμό αστικοποίησης-που εξαρτάται από α)την πληθυσμιακή πυκνότητα και β)τον απόλυτο πληθυσμό των δήμων, διακρίνοντας τις περιοχές σε:

-πυκνοκατοικημένες, που αφορούν σε συγκροτήματα δήμων με πληθυσμιακή πυκνότητα μεγαλύτερη των 500 κατ./km² και πληθυσμό μεγαλύτερο των 50.000 κατοίκων,

-ενδιάμεσες, που αφορούν σε συγκροτήματα δήμων με πληθυσμιακή πυκνότητα μεγαλύτερη των 100 κατ./km² και πληθυσμό μεγαλύτερο των 50.000 κατοίκων, και

-αραιοκατοικημένες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι περιοχές που δεν ανήκουν στις δύο παραπάνω κατηγορίες.

Επιπλέον, ο ορισμός του αγροτικού χώρου μπορεί να γίνει βάση πρωτογενών, δευτερογενών και τριτογενών κριτηρίων. Τα πρώτα αφορούν στο χώρο, το χρόνο και την απόσταση. Ως δευτερογενή κριτήρια ορίζονται η αγροτικότητα μιας περιοχής- που μετράται σύμφωνα με το ύψος των αγροτών στο σύνολο των οικονομικά ενεργών της ερευνώμενης ομάδας- και η πυκνότητα του πληθυσμού. Τέλος τριτογενή κριτήρια είναι: το μέγεθος της γης των εκμεταλλεύσεων, το είδος και η σύνθεση της παραγωγής, οι μορφές διάθεσης της εργασίας των μελών του αγροτικού νοικοκυριού, η εμπορία των προϊόντων, το εισόδημα που προκύπτει από τα τελευταία, στην οικονομική συμπεριφορά των αρχηγών των αγροτικών νοικοκυριών καθώς και στη διαμόρφωση νοοτροπιών και συμπεριφορών των μελών.

➤ **‘Υπαιθρότητα’**

Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκε στον επιστημονικό χώρο η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου ορισμού που θα καλύπτει την ολοένα και περισσότερο πολυλειτουργική υπαιθρο. Η υπαιθρος, έτσι όπως διαμορφώνεται σήμερα, είναι πολύ δύσκολο να οριστεί με τεχνικά κριτήρια αφού τα όρια της είναι ιδιαίτερα ‘ρευστά’. Η ρευστότητα αυτή έγκειται στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο κάθε άνθρωπος την υπαιθρο. Με άλλα λόγια τους συμβολισμούς, τις μνήμες και τις αναμνήσεις, τα προσωπικά βιώματα, τα όρια και εν κατακλείδι τι είναι η υπαιθρος (Κίζος, 2003).

Δημιουργήθηκε λοιπόν ο όρος ‘*υπαιθρότητα*’, ο οποίος αντιπροσωπεύει και αντικατοπτρίζει την προσωπική αντίληψη που έχει το κάθε άτομο για την υπαιθρο. Πρόκειται ένα μέτρο αντίληψης, ορισμού και καθορισμού της υπαίθρου που βασίζεται στην περιγραφικότητα προκειμένου να προσδιοριστεί τελικά τι είναι αυτό που καλείται υπαιθρος. Η σύνθεση πολλών υπαιθροτήτων δίνει την εικόνα της υπαίθρου (Κίζος, 2003).

Η υπαιθρότητα λοιπόν είναι ο τρόπος που το κάθε άτομο αντιλαμβάνεται την υπαιθρο. Συνεπώς υπάρχουν τόσες υπαιθρότητες όσες και τα άτομα εφόσον ο τρόπος

που αντιλαμβάνεται ο κάθε πολίτης τον κόσμο που τον περιβάλλει είναι μοναδικός. Ο λόγος που επιλέγεται η υπαιθρότητα για τον προσδιορισμό της έννοιας της υπαίθρου βασίζεται στην έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης του χώρου. Η αδυναμία του τρίπτυχου ύπαιθρος- εξοχή- όχι πόλη να λειτουργήσει με ερμηνευτικό και πρακτικό τρόπο στις σύγχρονες προσεγγίσεις για την έννοια της υπαίθρου οδήγησε σε μια ανανεωμένη και αναπροσαρμοσμένη ιδέα βασισμένη στην αντίληψη αυτού του τριπτύχου. Στην προαναφερθείσα δεν γίνεται λόγος για μια μεμονωμένη ύπαιθρο-εξοχή- όχι πόλη αλλά για πολλές η κάθε μια από τις οποίες ανταποκρίνεται σε διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά πρότυπα με αποτέλεσμα όλες αυτές οι ιδιαίτερες και ξεχωριστές υπαιθρότητες να δείχνουν μια σύγχρονη μορφή της υπαίθρου η οποία ανταποκρίνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο ερώτημα τι είναι ύπαιθρος(Κίζος, 2003).

Ιδιαίτερο στοιχείο αυτής της θεώρησης είναι ότι λαμβάνονται υπόψη τοπικές ιδιαιτερότητες και συνθήκες. Το διαφοροποιό αυτό σημείο συμβάλλει ώστε να μελετάτε κάθε περιοχή ως ξεχωριστή και ιδιαίτερη χωρίς να υπάρχει ο κίνδυνος της ομαδοποίησης και ταύτισης.

Τέλος, οι υπαιθρότητες μπορούν να διακριθούν με διάφορα κριτήρια τα οποία εξαρτώνται από τι θέλουμε να δούμε και να μελετήσουμε κάθε φορά. Έτσι, για παράδειγμα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν χωρικά, οικονομικά, κοινωνικά, το φύλλο κτλ. (Κίζος, 2003).

1.2 Μειονεκτικές περιοχές

Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε μειονεκτικές και μη περιοχές γίνεται στη βάση της χωροταξικής και περιφερειακής πολιτικής έτσι όπως χαράσσεται από τη Ευρωπαϊκή Ένωση και το ελληνικό κράτος. Η τυπολογία των αγροτικών ζωνών έτσι όπως έχει οριστεί από τη Ευρωπαϊκή Ένωση γίνεται με βάση το κριτήριο της γεωμορφολογίας, της αποδοτικότητας των εδαφών και της δημογραφικής δυναμικής και οι μειονεκτικές περιοχές ορίζονται με τα ακόλουθα στοιχεία:

- υψόμετρο μεγαλύτερο των 800 μέτρων ή κλίση μεγαλύτερη του 20%,
- υψόμετρο μεγαλύτερο των 600 μέτρων ή κλίση μεγαλύτερη του 16%,

- η πυκνότητα του πληθυσμού δεν ξεπερνά τους 30 κατ./km² και η ετήσια μείωση του πληθυσμού είναι μεγαλύτερη του 2%, και
- η αποδοτικότητα των εδαφών είναι μικρότερη του 80% του εθνικού μέσου όρου και η αναλογία των φτωχών βοσκοτόπων είναι μεγαλύτερη του 30% της ωφέλιμης γεωργικής επιφάνειας.

Ο ΟΟΣΑ, αντίστοιχα, με βάση το κριτήριο της οικονομικής ενσωμάτωσης διακρίνει τις αγροτικές ζώνες σε:

-απομονωμένες ζώνες, που χαρακτηρίζονται από πολύ χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, χαμηλά εισοδήματα, πληθυσμιακή γήρανση, υψηλή εξάρτηση από τη γεωργία και χαμηλό επίπεδο προσφερόμενων υπηρεσιών,

-ολοκληρωμένες αγροτικές ζώνες, που χαρακτηρίζονται από αυξητικές πληθυσμιακές τάσεις, διαφοροποίηση της παραγωγικής βάσης και τέλος διατρέχουν κίνδυνο περιβαλλοντικής υποβάθμισης και απώλειας της πολιτισμικής και κοινωνικής συνοχής,

-ενδιάμεσες αγροτικές ζώνες, που χαρακτηρίζονται από τη σημαντική παρουσία ενός δυναμικού γεωργικού τομέα και την αυξανόμενη παρουσία και άλλων οικονομικών τομέων.

Η τελευταία διάκριση των αγροτικών ζωνών γίνεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και χρησιμοποιεί ως κριτήριο την κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση και τους τύπους των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αποτέλεσμα αυτής της διάκρισης είναι οι πέντε ακόλουθες ζώνες:

- περιοχές της υπαίθρου που βρίσκονται κοντά σε έντονα αστικοποιημένες ζώνες,
- περιοχές που διαθέτουν ισχυρά τουριστικά θέλγητρα,
- περιοχές της υπαίθρου με ποικιλία δραστηριοτήτων – επικρατεί η πολυδραστηριότητα των αγροτών,
- περιοχές όπου κυριαρχεί η γεωργία, και
- δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές της υπαίθρου (ορεινές και νησιωτικές περιοχές) (Κουτσού, 2000).

1.3 Ανάπτυξη Υπαίθρου

1.3.1 Θεωρίες Ανάπτυξης

Προκειμένου να προσδιοριστεί η έννοια της ανάπτυξης έχουν διατυπωθεί δύο βασικές προσεγγίσεις. Η πρώτη είναι η θεωρία της *οικονομικής ανάπτυξης* η οποία είναι μια καθαρά ατομικιστική αντίληψη που οφείλει την ύπαρξή της στο στόχο των ανθρώπων να αποκτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα υλικά αγαθά. Έτσι, η ανάπτυξη μπορεί να υπάρξει μόνο ως αποτέλεσμα της *οικονομικής μεγέθυνσης* και συναντάται κυρίως στα έργα κλασικών οικονομολόγων (Adam Smith, Karl Marx). Για τον Αθανάσιο Κανελλόπουλο, του οποίου η σκέψη εντάσσεται στις νεότερες προσεγγίσεις για τη οικονομική ανάπτυξη, ‘η ανάπτυξη οφείλει να εξασφαλίζει αφενός την αύξηση της παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας και αφετέρου τις διαρθρωτικές μεταβολές της οικονομίας που με τη σειρά τους συμβάλλουν σε μια μόνιμη, συσσωρευτική και αυτοσυντηρούμενη αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος επί αυξανόμενου πληθυσμού.’ (Κουρλιούρος, 2003: 6). Τα οικονομικά μεγέθη και οι αριθμοί είναι τα μόνα μέτρα που υποδηλώνουν την ανάπτυξη μιας περιοχής ή μιας περιφέρειας (κατά κεφαλή ΑΕΠ, παραγωγικότητα εργασίας κτλ.).

Ωστόσο η θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης εμφανίζει κάποια βασικά μειονεκτήματα με κυριότερο αυτό της μονόπλευρης προσέγγισης της οικονομικής ανάπτυξης χωρίς να λαμβάνει υπόψη της και άλλους παράγοντες. Οι ολοκληρωμένες αντιλήψεις της οικονομικής ανάπτυξης, από την άλλη, την ορίζουν με κριτήρια σε ολόκληρο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, ενεργειών και συμπεριφορών. Προκύπτει έτσι μια θεώρηση της ανάπτυξης τόσο από τη μεριά της ποσοτικής αύξησης του πλούτου όσο και από τη μεριά της ποιοτικής αναβάθμισης του επιπέδου διαβίωσης των μελών της κοινωνίας με βάση ανώτερες πολιτιστικές αξίες και πρότυπα. (Κουρλιούρος, 2003:7). Όπως αναφέρει και ο Κουρλιούρος: ‘οι ολοκληρωμένες προσεγγίσεις της ανάπτυξης, χωρίς να παραβλέπουν το κριτήριο της ποσοτικής αύξησης του παραγόμενου πλούτου και της επιδίωξης οικονομικής αποτελεσματικότητας, δίνουν μια ιδιαίτερη έμφαση στο κριτήριο της κοινωνικής δικαιοσύνης- στην επιδίωξη μιας κοινωνικά δίκαιης κατανομής του παραγόμενου πλούτου- και συνεπώς στην κοινωνική ευημερία και στο βιοτικό επίπεδο’’. (Κουρλιούρος, 2003:7)

1.3.2 Ανάπτυξη Υπαίθρου

Η ανάπτυξη της υπαίθρου μέχρι τη δεκαετία του 1980 βασιζόταν στην εξωγενή ανάπτυξη. Προσδιορίζοντας την έννοια της εξωγενούς ανάπτυξης αναφέρεται ότι η ύπαιθρος ορίζεται ως ‘περιφέρεια’ η οποία κινείται γύρω από τον κεντρικό άξονα των αστικών κέντρων. Ωστόσο το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα, προβλήματα που αφορούσαν σε επιδοτήσεις και πολιτικές εκτός περιοχής, την έμφαση που δινόταν από τις πολιτικές σε συγκεκριμένους τομείς και επιχειρήσεις, την ομογενοποίηση της ποικιλομορφίας της υπαίθρου και τη δημιουργία περιβαλλοντικών προβλημάτων και τέλος το σχεδιασμό και τη διαχείριση των πολιτικών ανάπτυξης εκτός περιοχής (Κίζος, Παπαϊωάννου, 2005). Προκύπτει λοιπόν ότι επρόκειτο για μια εξαρτημένη, άνιση, καταστροφική και εξωγενή ανάπτυξη της υπαίθρου. Η κρίση που επήλθε στο μοντέλο της εξωγενούς ανάπτυξης οδήγησε στο μοντέλο της ενδογενούς ανάπτυξης. Η ανάπτυξη εδώ θεωρείται ως αποτέλεσμα της κινητοποίησης των τοπικών πόρων - είτε αυτοί είναι φυσικοί είτε ανθρώπινοι είτε πολιτισμικοί - στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό που αυτή η κινητοποίηση είναι δυνατό να συντελεστεί (Κίζος, Παπαϊωάννου, 2005). Όπως αναφέρει και ο Κίζος (Κίζος, Παπαϊωάννου, 2005) «χαρακτηριστικό της ενδογενούς ανάπτυξης είναι η αυξανόμενη πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών και η μεταβολή των κοινωνικοοικονομικών δομών από την αγροτική ανάπτυξη στην ανάπτυξη της υπαίθρου».

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το υπόδειγμα ανάπτυξης της υπαίθρου αναφέρεται ότι προκύπτει από αυτό της ενδογενούς ανάπτυξης και οφείλει την δημιουργία στις ακόλουθες εξελίξεις που σημειώθηκαν στην ύπαιθρο τις τελευταίες 2-3 δεκαετίες και οι οποίες είναι (Van der Ploeg et al., 2000, Marsden et. al., 2001, OECD, 1995):

1. *«η πολύ-λειτουργικότητα της υπαίθρου και των νοικοκυριών με την αύξηση της πολύ-δραστηριότητας και της απασχόλησης εκτός γεωργίας.*
2. *η συνέργια μεταξύ δραστηριοτήτων σε επίπεδο νοικοκυριού και σε επίπεδο περιοχών, με συνέργιες μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων και δραστηριοτήτων για την απόκτηση όσο το δυνατόν υψηλότερης προστιθέμενης αξίας τοπικά.*
3. *η αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων και της αγροτικής παραγωγής και διαφοροποίηση της παραγωγής με σκοπό να αντιμετωπιστούν οι ‘τεχνολογικές και κανονιστικές μνλόπετρες’ (technological and regulatory treadmills,*

Renting et. al., 2003) δηλαδή να αντιμετωπιστεί το κόστος που προκύπτει από τη συνεχή προσπάθεια

4. ο εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεων και η αύξηση της παραγωγικότητας (τεχνολογική μύλοπετρα) και το κόστος τήρησης κανονισμών ασφάλειας και πολιτικών ποσοτώσεων παραγωγής (κανονιστική μύλοπετρα). Οι εκμεταλλεύσεις έτσι υποχρεώθηκαν να ανακαλύψουν ή να υιοθετήσουν εναλλακτικές πηγές οικονομικών προσόδων, είτε αναλαμβάνοντας νέες δραστηριότητες, είτε προσπαθώντας να 'κρατήσουν' στην εκμετάλλευση μεγαλύτερο μέρος της συνολικής αξίας του προϊόντος (αγροβιοτεχνία, απευθείας πώληση στον καταναλωτή κτλ.).
5. στο ότι η ύπαιθρος δεν αποτελεί πλέον μονοπώλιο της αγροτικής παραγωγής ή των αγροτών. Η σημασία της αγροτικής παραγωγής μειώνεται και νέες μορφές παραγωγής και κατανάλωσης αναδύονται, που έχουν να κάνουν περισσότερο με παροχή υπηρεσιών.
6. σε νέες πολιτικές που επιδιώκουν να εξυπηρετήσουν και να κινήσουν αυτές τις εξελίξεις.
7. σε μεταβολές στην αγρο-διατροφική αλυσίδα και κυρίως στην αυξανόμενη προτίμηση των καταναλωτών σε προϊόντα ποιότητας αντί ανώνυμων μαζικών προϊόντων. Η μεταβολή αυτή συνδέεται στενά με περιοδικές διατροφικές κρίσεις ασφάλειας σε ποικιλία προϊόντων φυτικής και ζωικής παραγωγής (*Ilbery and Kneafsey, 1999, Renting et. al., 2003*).» (Κίζος, Παπαϊωάννου, 2005)

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις δεν λειτουργούν ανεξάρτητα η μια από την άλλη αλλά σε συνδυασμό ενώ πολλές φορές αποτελούν διαφορετικές όψεις μιας διαδικασίας.

- **Θεωρία εγκατάστασης μιας οικονομικής δραστηριότητας**

Η εγκατάσταση μιας οικονομικής δραστηριότητας επηρεάζεται από τα διαθέσιμα μέσα παραγωγής, από τις συνθήκες ανταγωνισμού και κατανάλωσης της αγοράς, από την απόσταση από καταναλωτικό κέντρο (εισροές) καθώς επίσης και από ιστορικούς, παραδοσιακούς και προσωπικούς παράγοντες.

Ισχύει ότι η οικονομική δραστηριότητα βρίσκεται σε μια συνεχή εξέλιξη συνεπώς και κατ' επέκταση αυτής της θεώρησης και η κοινωνία βρίσκεται σε μια κατάσταση συνεχούς χωροταξικής ανισορροπίας καθώς επίσης και σε μια μόνιμη προσπάθεια και

τάση επίτευξης μια ισορροπίας. Έτσι μια γενική θεωρία του χώρου και της εγκατάστασης θα πρέπει να περικλείει και να ερμηνεύει το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο με έμφαση στη γεωγραφική κατανομή των οικονομικών πόρων, των προϊόντων και τις γεωγραφικές μεταβολές στις τιμές και το κόστος τους.

1.4 Αγροτικό νοικοκυριό

Η λέξη ‘*νοικοκυριό*’ προσδιορίζει την οικιακή ομάδα. Τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το νοικοκυριό είναι η κοινή κατοικία, η συγγένεια (αίματος ή αγχιστείας) και οι κοινές δραστηριότητες (Καυταντζόγλου, 1997). Συνεπώς ως νοικοκυριό ορίζεται το σύνολο των ατόμων που κατοικούν στην ίδια στέγη (Καυταντζόγλου, 1997, Κίζος 2003). Ανάλογα με το μέγεθος του νοικοκυριού διακρίνουμε τις ακόλουθες μορφές:

- i. το ‘*νοικοκυριό απλής οικογένειας*¹ που περιγράφει την «*πυρηνική*» και τη «*στοιχειώδη*» ή «*βιολογική*» οικογένεια,
- ii. το ‘*νοικοκυριό διευρυμένης οικογένειας*’ που περιγράφει την προσθήκη συγγενών σε μια συζυγική οικογένεια (εκτός των παιδιών), και
- iii. το ‘*νοικοκυριό πολλαπλών οικογενειών*’ που περιγράφει μια οικιακή ομάδα η οποία περιλαμβάνει δύο ή και περισσότερες οικογένειες (Καυταντζόγλου, 1997).

Στα πλαίσια της μελέτης, που ακολουθεί, θα γίνει αναφορά σε μια ειδική μορφή νοικοκυριού, το ‘*αγροτικό νοικοκυριό*’. Ο ορισμός που προαναφέρθηκε ισχύει και για το αγροτικό νοικοκυριό με σημείο διαφοροποίησης το στοιχείο ότι «*ως αγροτικό νοικοκυριό ορίζεται το νοικοκυριό που κατέχει μια τουλάχιστον γεωργική εκμετάλλευση, ενώ ένα τουλάχιστον μέλος του απασχολείται στη γεωργία*. Ο ορισμός αυτός διαφέρει από τον αντίστοιχο της ΕΣΥΕ, σύμφωνα με τον οποίο αγροτικά χαρακτηρίζονται τα νοικοκυριά που διαμένουν στην ύπαιθρο» (Κίζος 2003).

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω ανάλυση για την εγκατάσταση μιας οικονομικής δραστηριότητας και γνωρίζοντας ότι τα νοικοκυριά αποτελούν κατεξοχήν μονάδες οικονομικής δραστηριότητας θα γίνει προσδιορισμός της ‘*λογικής*

¹ Ως οικογένεια ορίζεται ‘*μια ομάδα ευρύτερη από το ζευγάρι που αποτελεί τη διαρκή και νόμιμη γενετήσια ένωση, περιλαμβάνει τους συζύγους τους, τα τέκνα τους και συχνά και τρίτα πρόσωπα που συνδέονται με τους συζύγους με στενούς συγγενικούς δεσμούς. Τα διάφορα είδη οικογένειας μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τις μονογαμικές και τις πολυγαμικές*’- Τσαουση: η κοινωνία του Ανθρώπου 440-1.

εγκατάστασής' τους. Προκύπτει λοιπόν ότι η θεωρία εγκατάστασης των αγροτικών νοικοκυριών γίνεται στο πλαίσιο των ιδιοτυπιών που χαρακτηρίζουν τόσο την αγροτική παραγωγή ως διαδικασία και πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας όσο και την αγροτική εκμετάλλευση ως παραδοσιακό, κοινωνικό και οικονομικό κύτταρο (Μωϋσίδης, Ντύκεν, 1999:149-187). Αυτή η παρατήρηση υποδηλώνει το δυσπόστατο του αγροτικού νοικοκυριού όπου από τη μια μεριά λειτουργεί ως μια οικονομική μονάδα που στοχεύει στο οικονομικό κέρδος λαμβάνοντας καθημερινά μια σειρά από αποφάσεις, προκειμένου να διατηρήσει ή να αυξήσει την παραγωγή της και από την άλλη είναι ο τελευταίος παράγοντας διατήρησης και προώθησης της παράδοσης και των ιδιαίτερων κοινωνικών χαρακτηριστικών από τα οποία συνθέτεται ένα εθνικό σύνολο.

1.5 Πολυαπασχόληση

1.5.1 Ορισμός- Κριτήρια- Χαρακτηριστικά

Ο ορισμός της πολυδραστηριότητας ή πολυαπασχόλησης έγκειται στην προσωπική επιλογή τόσο του ερευνητή, η οποία επηρεάζεται άμεσα από τον επιστημονικό χώρο προέλευσης (οικονομία, κοινωνιολογία, γεωγραφία, πολιτικές επιστήμες και δημογραφία) όσο και από τους στόχους της εκάστοτε έρευνας. Ωστόσο υπάρχουν κάποιοι ορισμοί γενικά αποδεκτοί που προσπαθούν να καλύψουν το ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο του φαινομένου που καλείται πολυαπασχόληση. Η Κασιμάτη θεωρεί ότι η πολυαπασχόληση συνίσταται και αναφέρεται «στην οποιαδήποτε αμειβόμενη δραστηριότητα που αναπτύσσεται έξω από τα πλαίσια της μίας, κύριας κατά τεκμήριο, απασχόλησης» (Κασιμάτη Κ., 1989, σελ. 26).

Γενικά πάντως, ως πολυαπασχόληση ορίζεται η απασχόληση των μελών του νοικοκυριού εκτός της οικογενειακής τους εκμετάλλευσης και αποτελεί ένα γενικευμένο και ολοένα αυξανόμενο κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο που έχει ενσωματωθεί πια πλήρως στη λειτουργία του αγροτικού χώρου των σύγχρονων καπιταλιστικών αγορών. Οι μορφές που παίρνει η πολυαπασχόληση μπορεί να εντάσσονται είτε στο πλαίσιο διεύρυνσης των οικονομικών δραστηριοτήτων των νοικοκυριών είτε σε συμπληρωματικό εισόδημα σε σχέση με αυτό που προκύπτει από τη αγροτική εκμετάλλευση. Επιπλέον η πολυαπασχόληση μπορεί να υφίσταται ως επένδυση στον αγροτικό τομέα από κατοίκους και εργαζομένους του αστικού χώρου.

Στη συγκεκριμένη όμως έρευνα θα μας απασχολήσει η πολυαπασχόληση στον αγροτικό χώρο οπότε κρίνεται αναγκαία η χρήση ενός γενικά αποδεκτός ορισμού της πολυαπασχόλησης. Ως ορισμός της πολυαπασχόλησης χρησιμοποιείται αυτός που διατυπώθηκε το 1977 από το GEAS (Center for European Agricultural Studies) σύμφωνα με τον οποίο πολυαπασχόληση είναι «η πρακτική ενός αγροτικού νοικοκυριού, του οποίου ένα ή περισσότερα μέλη απασχολούνται επ' αμοιβή σε εργασία άλλη ή πρόσθετη στη λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης». Διακρίνονται έτσι δύο είδη πολυαπασχόλησης: η 'αγροτική πολυδραστηριότητα' και η 'γεωργική πολυδραστηριότητα'. Ο πρώτος όρος καλύπτει ένα ευρύ φάσμα συνδυασμού δραστηριοτήτων και όχι αποκλειστικά γεωργικών. Ενώ από την άλλη ο δεύτερος όρος αφορά αποκλειστικά σε γεωργικές δραστηριότητες συνδυασμένες με άλλες παραγωγικές δραστηριότητες σε διάφορα επίπεδα και μορφές (Τσάρτας Π., 1991, σελ 16).

Παρακολουθώντας το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης στην ιστορική του πορεία γίνεται εμφανής η εφαρμογή της σε κλειστές και αυτάρκειες αγροτικές κοινωνίες ως τρόπος επιβίωσης. Περνώντας από τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες στις οποίες αφορούσε το τελευταίο σχόλιο, στις καπιταλιστικές εμφανίζεται η πολυαπασχόληση ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης της οικονομίας της αγοράς και της βαθμιαίας ενσωμάτωσης όλο και περισσότερων κλάδων του αγροτικού τομέα σ' αυτήν. Οι νέες συνθήκες όπως διαμορφώνονται στην ύπαιθρο αναγκάζουν τα νοικοκυριά να προσφύγουν σε συμπληρωματικές δραστηριότητες για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Οι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη είναι: η εκμηχάνιση της γεωργίας και η απελευθέρωση εργατικού δυναμικού που αυτή συνεπάγεται, η ανάπτυξη της βιομηχανίας ως άμεσο αποτέλεσμα των δύο πρώτων, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στους έξω-αγροτικούς τομείς, η εισοδηματική ανασφάλεια του αγροτικού επαγγέλματος, το υπάρχον εργατικό δυναμικό που πλεονάζει, η σημαντική οικονομική δραστηριότητα κοντά στην πολυδραστήρια αγροτική περιοχή και τέλος η σημαντική επίδραση που ασκούν τα αστικά κέντρα ως πόλοι έλξης για αναζήτηση συμπληρωματικής απασχόλησης.

Από την άλλη, ο ρυθμός ανάπτυξης της πολυαπασχόλησης των αγροτών και η έκταση της εξαρτώνται τόσο από τους στόχους που θέτει η κεντρική εξουσία για την άσκηση της κρατικής αγροτικής πολιτικής αλλά και η επιλογή των αγροτών της πολυδραστηριότητας ως μέσο κοινωνικής και οικονομικής κρατικής πολιτικής. Συνεπώς, το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης έχει ιστορική συνέχεια και οι μορφές

που κατά καιρούς παίρνει μεταβάλλονται από κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες έτσι όπως αυτοί εμφανίζονται σε κάθε εποχή.

Φορέας της πολυαπασχόλησης μπορεί να είναι οποιοδήποτε μέλος του νοικοκυριού- αρχηγός, ο/η σύζυγος, άλλο μέλος (Δαμιανός Δ, Κασίμης Χ, Μωυσίδης Α, Ντεμούσης Μ, 1995, σελ. 17). Έχοντας ως βάση αυτό το συλλογισμό ένα αγροτικό νοικοκυριό θεωρείται πολυδραστήριο ή ότι ασκεί μερική απασχόληση όταν ένα ή περισσότερα μέλη του εργάζονται σε απασχόληση (μερικώς ή πλήρως) εκτός της γεωργικής εκμετάλλευσης και εξασφαλίζουν μ' αυτόν τον τρόπο εισόδημα. Αντίστοιχα ένα άτομο χαρακτηρίζεται ως πολυδραστήριο όταν απασχολείται σε δραστηριότητες εκτός της εκμετάλλευσης (Γιδαράκου Ι, 1999, σελ 17).

Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται προκειμένου να χαρακτηριστεί ένας γεωργός πολυδραστήριος ή όχι και με αυτό τον τρόπο να συναχθεί το συμπέρασμα για την αγροτική πολυαπασχόληση αφορούν στο χρόνο που αφιερώνεται σε δραστηριότητες εκτός της οικογενειακής εκμετάλλευσης, το εισόδημα που προκύπτει από αυτές και τα μέλη του νοικοκυριού που απασχολούνται (αριθμός).

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της πολυαπασχόλησης είναι η πολυμορφία. Ο βαθμός που η τελευταία υφίσταται, διαφοροποιείται τόσο στις μικρές, μεσαίες και μεγάλες εκμεταλλεύσεις όσο και στις μειονεκτικές και ευνοημένες αγροτικές περιοχές μιας χώρας. Η πολυαπασχόληση ως φαινόμενο συνδέεται άμεσα -λόγω της φύσης της εργασίας που χαρακτηρίζει- με τον τύπο και το είδος της καλλιέργειας, την εποχικότητα και την ένταση εργασίας στην αγροτική εκμετάλλευση (Ζακοπούλου Ε, 1999, σελ. 116). Έχει περιφερειακή διάσταση και συνδέεται σε ένα μεγάλο βαθμό, ο οποίος ολοένα και αυξάνεται, με τις προσφερόμενες ευκαιρίες απασχόλησης εκτός του αγροτικού τομέα.

Καταλήγοντας, μπορεί να λεχθεί ότι παρ' όλο που αρχικά η πολυαπασχόληση λειτούργησε σαν ένα μεταβατικό στάδιο για το πέρασμα από την ύπαιθρο και τις λειτουργίες της στο αστικό συγκρότημα της πόλης είναι πλέον ένα ολόκληρο πλαίσιο στρατηγικών που υιοθετεί το νοικοκυριό ώστε η οικογενειακή εκμετάλλευση είτε να επιβιώσει είτε να μετασχηματιστεί.

Όσον αφορά την πολυαπασχόληση στην Ελλάδα αποτελούσε πάντα ένα τρόπο για τη εξασφάλιση επιπλέον εισοδήματος για τους φτωχούς αγρότες. Ιστορικά έχουμε δύο σημαντικές κινήσεις στον αγροτικό χώρο. Η πρώτη πραγματοποιείται περίπου τις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970 με την αγροτική έξοδο και έχουμε οριστική εγκατάλειψη του αγροτικού τομέα και κατά συνέπεια και της υπαίθρου. Αντίθετα στις

δύο επόμενες δεκαετίες υπάρχει μεταστροφή αυτού του κλίματος και επανέρχεται στο προσκήνιο η ύπαιθρος ως ο πλέον δυνητικός χώρος απασχόλησης ή συγκράτησης των απελευθερωνόμενων εργατικών χεριών του αγροτικού τομέα λόγω των νέων αναπροσαρμοσμένων οικονομικών δραστηριοτήτων που προσφέρει. Αιτία για την αλλαγή αυτή υπήρξε η κρίση στο αστικό τομέα της οικονομίας της χώρας σε συνδυασμό με τη μείωση των δυνατοτήτων για εξωτερική μετανάστευση. Η πολυαπασχόληση και η υποαπασχόληση υπήρξαν οι διέξοδοι για τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

1.6 Στρατηγικές επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών

1.6.1 Ορισμός

Ως στρατηγικές επιβίωσης ορίζονται το σύνολο των απασχολήσεων (ή δραστηριοτήτων) στις οποίες προβαίνουν τα μέλη του νοικοκυριού προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωσή του. Οι αποφάσεις, που αφορούν στο είδος και στην κατανομή των απασχολήσεων, μπορεί να λαμβάνονται είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο. Στόχος των στρατηγικών επιβίωσης είναι η επίτευξη εισοδημάτων και η εσωτερικοποίηση του κόστους εργασιών, ενώ αυτές υπόκεινται σε χωρικούς και χρονικούς περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί μπορεί να αναφέρονται σε τοπικού ή ευρύτερους παράγοντες (εθνικούς, διεθνείς), με αποτέλεσμα σημαντική πολυπλοκότητα και χωρικές διαφοροποιήσεις.

Ο ρόλος που παίζουν οι στρατηγικές επιβίωσης στην ύπαιθρο και ειδικότερα στον πληθυσμό που εξακολουθεί να έχει την γεωργία ως κύρια απασχόληση είναι πολύ σημαντικός. Η εξασφάλιση εισοδήματος από τα μέλη του νοικοκυριού συμβάλλει στη συγκρότηση του πληθυσμού στη ύπαιθρο και σε ένα δεύτερο επίπεδο και στην ανάπτυξή της. (Κίζος, 2003).

Συνεπώς όταν γίνεται λόγος για στρατηγικές επιβίωσης πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο φορέας που θα τις κάνει πράξη και θα τις εφαρμόσει και ο φορέας αυτός δεν είναι άλλος από το αγροτικό νοικοκυριό. Το αγροτικό νοικοκυριό λοιπόν εφαρμόζοντας τον πρώτο από τους δύο ρόλους του, τη δραστηριοποίηση του στον οικονομικό χώρο ως μια οικονομική επιχείρηση που αποβλέπει στο κέρδος (ο άλλος ρόλος του αναφέρεται στον κοινωνικό χώρο) λαμβάνει μια σειρά από οικονομικές αποφάσεις. Οι οικονομικές αποφάσεις που λαμβάνονται μπορούν να αφορούν είτε

στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων του νοικοκυριού είτε στη μείωση αυτών. Στην πρώτη περίπτωση περιλαμβάνονται και οι διάφορες εργασίες που λαμβάνουν χώρα εκτός της εκμετάλλευσης.

Τα στοιχεία που προσδιορίζουν τις εργασίες που λαμβάνουν χώρα στις στρατηγικές επιβίωσης, είναι σε πρώτη φάση ο γενικός προγραμματισμός των εργασιών σε κάθε χρονικό πλαίσιο και η ανάλογη διεκπαιρέωση τους από τα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού. Σε δεύτερη φάση εμφανίζεται ο ρόλος των κοινωνικοπολιτιστικών και φυσικών χαρακτηριστικών της περιοχής ως παράγοντες επιλογής δραστηριοτήτων, εργασιών και απασχολήσεων.

1.6.2 Ποια η σχέση πολυαπασχόλησης και στρατηγικών επιβίωσης;

Οι στρατηγικές επιβίωσης σχετίζονται άμεσα με την πολυαπασχόληση. Και τούτο επειδή η πολυαπασχόληση είναι η πρώτη και κύρια στρατηγική επιβίωσης που υιοθετούν τα αγροτικά νοικοκυριά. Για να χαρακτηριστεί η πολυαπασχόληση σαν μια στρατηγική επιβίωσης θα πρέπει φορέας να είναι είτε ο αρχηγός του αγροτικού νοικοκυριού είτε ο/ η σύζυγος. Στις Δυτικές κοινωνίες αυτή η κατάσταση δύναται να δημιουργήσει ένα «μόνιμο φαινόμενο σαν αναγκαιότητα ή επιλογή των αγροτών με στόχο την δημιουργία πρόσθετων εισοδημάτων και την παραμονή ως εκ τούτου στον τόπο τους» (Κουτσού, 2000).

Συνεπώς διαμορφώνεται ανάμεσα στην πολυαπασχόληση και τις στρατηγικές επιβίωσης μια σχέση αλληλεξάρτησης. Η πολυαπασχόληση λειτουργεί ως στρατηγική επιβίωσης και παράλληλα ως φορέας στη λύση του οικονομικού προβλήματος που τίθεται για το νοικοκυριό που βρίσκεται στην ύπαιθρο χώρα καθώς μπορεί να συμβάλλει στην ανάπτυξη των λιγότερο ευνοημένων περιοχών.

1.7 Στρατηγικές επιβίωσης και ανάπτυξη υπαίθρου

Όταν γίνεται λόγος για στρατηγικές επιβίωσης και ανάπτυξη της υπαίθρου γίνεται λόγος για μια αναπτυξιακή πολιτική που θα συμπληρώνει και θα προωθεί αποδοτικές μορφές πολυαπασχόλησης με τις περισσότερο- κατά το δυνατό- θετικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Η δημιουργία ενός δικτύου πρόσθετων δραστηριοτήτων οι οποίες θα εξαρτώνται περιορισμένα από τη συγκυρία και θα συνδέονται οργανικότερα με την αγροτική οικονομία και γενικότερα με τη ντόπια οικονομία είναι δυνατό να συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση. Τέτοιες

δραστηριότητες είναι ο αγροτουρισμός, η δασική εκμετάλλευση, οι μονάδες μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων καθώς επίσης και μια αποδοτική μορφή τουρισμού (Αγγελίδης Μ, 1986, σελ 97). Στην ουσία γίνεται λόγος για τις ακόλουθες 5 πρακτικές (Κίζος, 2003):

1. Αγρο-περιβαλλοντικές πρακτικές,
2. Συντήρηση τοπίου,
3. Πολυαπασχόληση,
4. Τουρισμός υπαίθρου και παροχή υπηρεσιών στην ύπαιθρο,
5. Απ' ευθείας εμπορία τοπικών προϊόντων, αγροβιοτεχνία, προϊόντα ποιότητας και προϊόντα ονομασίας προέλευσης.

Η ανάπτυξη μη γεωργικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές της χώρας που παρουσιάζουν φυσικές μειονεξίες, συμβάλει στη μείωση της απομόνωσης των περιοχών αυτών, στη μείωση της υποαπασχόλησης και στην αύξηση των χαμηλών γεωργικών εισοδημάτων (Λούμου Α, 1994, σελ 223 . Συνεπώς η απάντηση στο ερώτημα της ανάπτυξης της υπαίθρου ίσως βρίσκεται στη δημιουργία βιώσιμων μη γεωργικών επαγγελμάτων². Το πέρασμα όμως από τις γεωργικές στις μη γεωργικές ασχολίες θα πρέπει να γίνει με έναν ομαλό τρόπο, ένα τρόπο που εξασφαλίζεται μέσα από τις στρατηγικές επιβίωσης και το σταδιακό πέρασμα στις εξωγεωργικές δραστηριότητες. Ακόμη όμως και έτσι, η αύξηση του εισοδήματος με την ανάπτυξη εξωγεωργικών απασχολήσεων δεν αποτελεί και την πλέον ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών. Η ανάπτυξη θα συντελεστεί όταν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών έχουν τις ίδιες προσφερόμενες υπηρεσίες σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο με εκείνες των αστικών και ανεπτυγμένων κέντρων, έτσι ώστε να μην υπάρχει ή έστω να περιορίζεται το αίσθημα της απομόνωσης (Λούμου Α, 1994, σελ 224).

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη ανάλυση αναφέρεται ότι η ανάπτυξη της υπαίθρου θα πρέπει να αφορά τον παραγωγικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό τομέα προκειμένου να καταστεί δυνατή η συγκράτηση του πληθυσμού στον αγροτικό χώρο και να επιτευχθεί εντέλει μια βιώσιμη ανάπτυξη.

² Σύμφωνα με τον Βαϊτσο (1980), το περιεχόμενο της ανάπτυξης ορίζεται ως «η δημιουργία των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που επιτρέπουν την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας στο επίπεδο του ατόμου και των συλλογικών δυνατοτήτων μιας κοινωνίας.

Β΄ ΜΕΡΟΣ : ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ

Δ. ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Ερευνητικό ερώτημα και υποερωτήματα

Σε αυτή την εργασία βασικός στόχος είναι ο προσδιορισμός της πολυαπασχόλησης στον υπαίθρο χώρο. Έχοντας λοιπόν ως περιοχή μελέτης το Δήμο Ξηροβουνίου που αποτελείται από πεδινά και ορεινά δημοτικά διαμερίσματα δίνεται η δυνατότητα σύγκρισης και προσδιορισμού των διαφοροποιών στοιχείων που αποτελούν την υπαίθρο και τον τρόπο που αυτή λειτουργεί μέσα από μια περιοχή πρότυπο.

Τα θέματα που αποτελούν τους βασικούς άξονες ανάπτυξης και συζήτησης του θέματος είναι τα ακόλουθα τέσσερα:

- i. αγροτική εκμετάλλευση: μέγεθος, τρόπος και πρακτικές διαχείρισης,
- ii. αγροτικό νοικοκυριό: μέλη και κοινωνική έκφραση,
- iii. απασχόληση εντός και εκτός της αγροτικής εκμετάλλευσης, και
- iv. εισόδημα των μελών του νοικοκυριού.

Συνοπτικά αναφέρεται ότι στην εν λόγω εργασία γίνεται μια προσπάθεια προσδιορισμού της υπαίθρου σύμφωνα με τα σύγχρονα δεδομένα. Επειδή όμως κάτι τέτοιο από μόνο του είναι ένα αρκετά δύσκολο εγχείρημα επιχειρείται μέσα από το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης και τον τρόπο που αυτό διαμορφώνεται μια πρώτη προσέγγιση και κατανόηση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών της υπαίθρου.

2.2 Μεθοδολογία έρευνας

Για την εξαγωγή συμπερασμάτων και αποτελεσμάτων σε αυτή την εργασία έγινε χρήση πρωτογενών και δευτερογενών δεδομένων. Τα δευτερογενή δεδομένα προέρχονται από τις απογραφές της ΕΣΥΕ κατά τα έτη 1991 και 2001- σχετικά με τη γεωργία, κτηνοτροφία και τον πληθυσμό της περιοχής έρευνας- καθώς επίσης και από την υπάρχουσα βιβλιογραφία αναφορικά με τα αγροτικά και αναπτυξιακά ζητήματα τόσο σε ειδικό όσο και σε γενικό πλαίσιο. Τα πρωτογενή δεδομένα αναφέρονται στην απευθείας συλλογή από την ερευνήτρια στα πλαίσια της δειγματοληπτικής έρευνας.

Ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος για την επιλογή του δείγματος επιλέχθηκε η τυχαία δειγματοληψία εντούτοις σε κάποιες περιπτώσεις για την πρόοδο της συγκέντρωσης του υλικού κρίθηκε σκόπιμο από την ερευνήτρια η χρήση της δειγματοληψίας της χιονοστιβάδας. Ο τρόπος συλλογής του υλικού μελέτης έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων και τη μέθοδο της προσωπικής συνέντευξης που πραγματοποιήθηκε σε 80 άτομα και των δύο φύλων (9 γυναίκες και 71 άντρες.). Οι ερωτώμενοι ήταν όλοι κάτοικοι του Δήμου Ξηροβουνίου, το οποίο εντάσσεται διοικητικά στο Ν. Άρτας. Το δείγμα πληρούσε τις εξής δύο προδιαγραφές:

- i. όλοι οι ερωτώμενοι ήταν ενήλικοι, και
- ii. ήταν όλοι μόνιμοι κάτοικοι σε ένα από τα οχτώ δημοτικά διαμερίσματα του Δήμου.

Σχετικά με το ερωτηματολόγιο αναφέρεται ότι οι ερωτήσεις που το απαρτίζουν είναι τόσο ανοικτές όσο και κλειστές. Η επιλογή του είδους των ερωτήσεων έγινε προκειμένου να καταστεί δυνατή η μετέπειτα στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων γι' αυτό και χρησιμοποιούνται διάφοροι τύποι κατηγοριοποίησης (κλειστές ερωτήσεις) και κλίμακα κατάταξης (ανοικτές ερωτήσεις) των απαντήσεων. Ο τύπος της συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε είναι ο ημι-δομημένος (semi-structured interview). Οι ερωτήσεις εμφανίζονται στο παράρτημα και αφορούν σε κλειστές, ανοικτές και μικτές. Η επιλογή της ημι-δομημένης συνέντευξης έγινε γιατί ενώ χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων είναι δυνατή η ευελιξία ως προς τη σειρά των ερωτήσεων, ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου ανάλογα με τον ερωτώμενο και τέλος, ως προς την προσθαφαίρεση ερωτήσεων και θεμάτων για συζήτηση (Ιωσηφίδης, 2003).

Οι δυσκολίες που συναντήθηκαν στη συλλογή των πληροφοριών ήταν ο περιορισμένος χρόνος της συνέντευξης, η περιορισμένη δυνατότητα για την ανάπτυξη αμεσότητας μεταξύ της ερευνήτριας και του ερωτώμενου, η άντληση πολλών πληροφοριών μη χρήσιμων για την έρευνα και το υποκειμενικό στοιχείο που εμφανίζεται σε κάποια σημεία.

Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη τα μειονεκτήματα και τις δυσκολίες που συνόδευσαν τον τρόπο συλλογής των πληροφοριών έγινε προσπάθεια καταρχάς εντοπισμού, κατόπιν αντιμετώπισης και εντέλει εξάλειψής τους.

2.3 Περιοχή έρευνας

- **Γενικά χαρακτηριστικά**

Ο Δήμος Ξηροβουνίου ανήκει διοικητικά στο Νομό Άρτας. Μελετώντας τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ προκύπτει ότι πρόκειται για έναν αγροτικό νομό αφού τη στιγμή που στην Ελλάδα ο πρωτογενής τομέας απασχολεί το 14% του πληθυσμού σε επίπεδο Νομού οι απασχολούμενοι σε αυτόν φτάνουν το 32%. Επιπλέον το 1998 το ΑΕΠ του Νομού από γεωργία ήταν το διπλάσιο από το εθνικό- 16% έναντι 8%.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το Δήμο Ξηροβουνίου αναφέρεται ότι ο πληθυσμός του φτάνει τους 4.083 κατοίκους ωστόσο όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1 εμφανίζεται να χάνει πληθυσμό. Ο Δήμος Ξηροβουνίου αποτελείται από 8 δημοτικά διαμερίσματα αυτά της Καμπής, του Αμμοτόπου, της Παντάνασσης, της Δαφνωτής, των Πιστιανών, της Ροδαυγής, της Σκούπας και της Φανερωμένης. Από τα προαναφερθέντα το πρώτο χαρακτηρίζεται ως πεδινό, τα δύο επόμενα ως ημιορεινά και τα υπόλοιπα ως ορεινά.

Ο αγροτικός χαρακτήρας του Δήμου γίνεται εμφανής από το ποσοστό των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα που φτάνει το 41,4%. Ωστόσο το ποσοστό αυτό δεν είναι το πλέον αντιπροσωπευτικό, καθώς περιλαμβάνει ένα σημαντικό αριθμό συνταξιούχων και απασχολούμενων κατά κύριο επάγγελμα εκτός γεωργίας, που καταλήγει να αλλοιώσει τον δείκτη.

- **Κοινωνικά – ιστορικά χαρακτηριστικά**

Ο Δήμος χρονολογείται πριν από την εποχή της τουρκοκρατίας. Όλοι οι οικισμοί είχαν ιδρυθεί πριν και κατά τη Βυζαντινή περίοδο ενώ το μέγεθός τους αριθμούσε από μερικές δεκάδες έως εκατοντάδες άτομα. Στα χρόνια που ακολούθησαν και μέσα από ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες διαμορφώθηκε η πληθυσμιακή εικόνα που έχει σήμερα το κάθε ένα από τα δημοτικά διαμερίσματα.

Η μόνη σταθερά στο πέρασμα του χρόνου φαίνεται να είναι η πλεονεκτική γεωγραφικά θέση της Καμπής. Ο οικισμός είναι χτισμένος σε μια περιοχή με αυτόνομα νερά και πηγές, γόνιμα εδάφη και πολύ κοντά με τα κέντρα της περιοχής. Κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930 σημειώθηκε ανάπτυξη των καλλιεργειών, η οποία –μπορεί να λεχθεί ότι- συνεχίζεται και σήμερα.

Η σύγκρουση των κατοίκων του Δήμου για την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων της Καμπής οδήγησε σε προβλήματα ώστε όταν τελικά πραγματοποιήθηκε η

ίδρυση του Δήμου- με το πρόγραμμα «Ι. Καποδίστριας»- να υπάρξουν έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των δημοτικών διαμερισμάτων.

Έδρα του Δήμου είναι ο Αμμότοπος. Πρόκειται για έναν από τους φτωχότερους Δήμους στην Ελλάδα. Τα κύρια προβλήματα που συναντώνται είναι:

- ο η έλλειψη υποδομής,
- ο οι περιορισμένοι πόροι,
- ο περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης- πλην του πεδινού δημοτικού διαμερίσματος και κατόπιν των ημιορεινών,
- ο έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των δημοτικών διαμερισμάτων (οικονομική, πληθυσμιακή κτλ),
- ο δεν υπάρχει ενιαία στρατηγική και επικοινωνία μεταξύ των οικισμών για μια βιώσιμη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη.

2.4 Πληθυσμός και δείγμα

Ο πληθυσμός του Δήμου χαρακτηρίζεται κυρίως α) από τη μείωση και β) τη γήρανση. Αιτία τόσο της πληθυσμιακής μείωσης όσο και της πληθυσμιακής γήρανσης είναι η εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών του δήμου από τις νεαρές και παραγωγικές ηλικίες. Οι ορεινές περιοχές χάνουν την ελκυστικότητά τους απέναντι στους νέους και πολύ περισσότερο στις γυναίκες. Η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης οδηγούν τους νέους στη μετανάστευση τόσο μέσα στα όρια του Δήμου όσο και εκτός. Πόλος συγκράτησης του πληθυσμού εντός του Δήμου είναι το Δ.Δ. Καμπής που εξαιτίας της γεωγραφικής του θέσης (άμεση επικοινωνία με τους αστικούς ιστούς της Ηπείρου- Άρτα, Γιάννενα, Πρέβεζα- βασισμένη στο βελτιωμένο και αναβαθμισμένο οδικό δίκτυο). Με μόνη εξαίρεση λοιπόν το Δ.Δ Καμπής που σημειώνει μια μικρή αύξηση της τάξης του 4,9% και το Δ.Δ Αμμοτόπου στο οποίο συντελείται πολύ μικρή μείωση, 0,9% τα ποσοστά του πίνακα 1 δείχνουν τη πολύ μεγάλη μείωση που συντελείται στο Δήμο (8,3%, 13,1%, 26,6%, 26,6% και 31,4%). Ας σημειωθεί ότι η υπερβολικά μεγάλη αύξηση που εμφανίζεται στο Δ.Δ Φανερωμένης οφείλεται στη μετακίνηση των κατοίκων των πιο ορεινών οικισμών του δήμου προς το συγκεκριμένο δημοτικό διαμέρισμα (συνήθως γηρασμένου πληθυσμού). Η μετακίνηση εντός του δήμου αποτελεί μια συνήθη πρακτική των κατοίκων του που έχει τις ρίζες του τόσο σε ιστορικοπολιτισμικά στοιχεία όσο και σε

σύγχρονες οικονομικές πρακτικές (μετακίνηση προς τις περισσότερο προσιτές περιοχές του δήμου).

Το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε στη μελέτη είναι το πλέον αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού. Βασικά χαρακτηριστικά του δείγματος είναι:

- 1) το δείγμα χαρακτηρίζεται ως γηρασμένο, όπως φαίνεται και από το μεγάλο ποσοστό των ερωτώμενων που ανήκουν στην τρίτη ηλικία,
- 2) όλοι οι ερωτώμενοι έχουν στην ιδιοκτησία τους κάποια εκμετάλλευση που είτε καλλιεργούν οι ίδιοι είτε τρίτοι,
- 3) στο δείγμα περιλαμβάνονται άτομα που απασχολούνται στον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα με αποτέλεσμα να υπάρχει μια ικανοποιητική εκπροσώπηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της υπό μελέτη περιοχής,
- 4) πρόκειται για άτομα που μεγάλωσαν στην ύπαιθρο των οποίων οι γονείς ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, και τέλος,
- 5) οι γυναίκες που εμφανίζονται στα ερωτηματολόγια είτε είναι παντρεμένες, είτε χήρες, είτε κόρες των ερωτώμενων. Αυτό συνεπάγεται κάποια πλεονεκτήματα και κάποια μειονεκτήματα. Καταρχάς το χαρακτηρίζει μια ανισότητα των δύο φύλων καθώς ερωτήθηκαν μόλις 9 γυναίκες. Η κυριαρχία των ανδρών οφείλεται σε δύο κύριους λόγους:
 - για την καλύτερη διεξαγωγή της έρευνας επιλέχθηκαν χώροι όπου συγκεντρώνονται αρκετά άτομα, όπως είναι το καφενείο που θεωρείται και είναι χώρος συγκέντρωσης των ανδρών, και
 - κατά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων στο σπίτι των ερωτώμενων παρόλο που τις περισσότερες φορές η γυναίκα-σύζυγος ήταν παρούσα αυτός που απαντούσε ήταν ο σύζυγος.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1 Οικονομικά χαρακτηριστικά

3.1.1 Ιδιοκτησία πάγιων καταναλωτικών αγαθών και κατοικίας

Η μελέτη ξεκινά με την αποδοχή ότι η απόφαση για απόκτηση αγαθών ορίζεται από τις εξής δύο συνισταμένες:

1. την προσωπική/ υποκειμενική εκτίμηση έλλειψης/ στέρησης των αγαθών αυτών και άρα και την υποκειμενική εκτίμηση για υπαρκτή ανάγκη για απόκτησή τους, και,
2. την αντικειμενική δυνατότητα χρηματοδότησης των αγαθών αυτών.

Λαμβάνοντας υπόψη τις προαναφερθείσες συνισταμένες και την ελληνική οικονομική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτό ότι τα αγροτικά νοικοκυριά της περιοχής μελέτης έχουν υιοθετήσει πλέον πλήρως τα αστικά καταναλωτικά πρότυπα, τουλάχιστον σε ότι αφορά τα αγαθά.

3.1.2 Έγγεια διάρθρωση και μορφές διάθεσης της γεωργικής γης

Η γη αποτελεί έναν ιδιόμορφο συντελεστή παραγωγής του περιαστικού χώρου. Η διάθεση, η αξιοποίηση και ο ρόλος ως οικονομικού παράγοντα στο αγροτικό επηρεάζονται από το βαθμό εγγύτητας προς το μεγάλο αστικό κέντρο και τα φυσικά χαρακτηριστικά της τοποθεσίας όπως είναι τα παράλια, το φυσικό κάλλος κτλ.

Αυτό που χαρακτηρίζει τη γη είναι αρχικά η *ακίνησία* και στη συνέχεια το γεγονός ότι δεν μπορεί να πολλαπλασιαστεί ή να μεταφερθεί. Ειδικότερα οι μορφές διάθεσης και χρήσης της γης, και πολύ περισσότερο της γεωργικής γης καθώς και ο ρόλος της στην αγροτική παραγωγή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το βαθμό εγγυτητάς της προς τα κοντινά αστικά κέντρα (Αρτα, Ιωάννινα) και τις ανάγκες και όρους που απορρέουν από αυτό.

3.1.3 Χρήσεις των αγροτικών εκμεταλλεύσεων

- **Μέγεθος και καθεστώς ιδιοκτησίας**

Το μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εξαρτάται από το υψόμετρο στο οποίο βρίσκονται. Έτσι, και σύμφωνα με την απογραφή του 2001, οι μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις βρίσκονται στους ημιορεινούς και ορεινούς οικισμούς (Παντάνασσα 28,83στρ, Αμμότοπος 18,53στρ και Καμπή 17,48στρ). Οι υπόλοιποι οικισμοί ξεπερνούν τα 5,81στρ (Δαφνωτή 3,48στρ, Ροδαυγή 5,81στρ, Σκούπα 4,39). Εξαίρεση αποτελεί η περιοχή των Πιστιανών η οποία αν και ορεινή η μέση έκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι 15,18στρ, ένα μέγεθος ιδιαίτερα υψηλό αν συγκριθεί με τους λοιπούς ορεινούς οικισμούς τη στιγμή μάλιστα που το δημοτικό διαμέρισμα της Φανερωμένης δεν εμφανίζει καμία αγροτική εκμετάλλευση. Γενικά, ισχύει ότι οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις του Δήμου είναι μικρού μεγέθους 15,3στρ (21,9στρ στο δείγμα) ενώ τα αντίστοιχα μεγέθη για το Νομό και το σύνολο της χώρας είναι 18,14 και 44,16 στρέμματα αντίστοιχα (Πίνακας 1.1).

Σχετικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας προκύπτει από το δείγμα ότι η πλειοψηφία των εκτάσεων είναι ιδιόκτητα, 71%, και μόλις το 29% είναι νοικιασμένα. Το χαμηλό ποσοστό μισθωμένων εκτάσεων οφείλεται στο ότι οι ιδιόκτητες εκτάσεις μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες και τις παραγωγικές δραστηριότητες των αγροτών. Οι μισθωμένες εκτάσεις λειτουργούν ως συμπλήρωμα, ωστόσο μπορεί να λεχθεί ότι χαρακτηρίζονται από 'μονιμότητα' αφού και οι αγρότες ενοικιάζουν τις ίδιες εκτάσεις για αρκετά χρόνια ή μισθώνουν εκτάσεις των οποίων την παραγωγική δυνατότητα ήδη γνωρίζουν, διατηρώντας και εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο μια συνέχεια στον γεωργικό χώρο και τις χρήσεις του.

- **Γεωργικές δραστηριότητες: γη και ζωικό κεφάλαιο**

Οι γεωργικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο Δήμο, σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 2.1, έχουν ως εξής:

- Οι ετήσιες καλλιέργειες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της χρησιμοποιούμενης γεωργικής γης στα πεδινά δημοτικά διαμερίσματα, 76,08%, και ακολουθούν τα ημιορεινά και ορεινά με 47,45% και 33,65% αντίστοιχα.

- Οι δενδρώνες επικρατούν στα ορεινά με ποσοστό κάλυψης 33,7%, έπονται τα ημιορεινά με 18,7% ενώ ελάχιστο είναι το ποσοστό κάλυψης στα πεδινά, μόλις 5,48%.
- Η αμπελοκαλλιέργεια εμφανίζεται μόνο στα ορεινά 10,45% (μηδαμινή στα πεδινά και αμελητέα στα ημιορεινά 0,03%) καθώς ενισχύεται από τις κλιματολογικές και γεωμορφολογικές συνθήκες. Εκτός των άλλων η καλλιέργεια αμπελιών είναι μια από τις πλέον παραδοσιακές γεωργικές δραστηριότητες της εν λόγω περιοχής.
- Τα μόνιμα λιβάδια και οι βοσκότοποι έχουν αντιπροσωπευτικά μεγέθη τόσο στα πεδινά όσο και στα ημιορεινά και ορεινά. Παρατηρούνται όμως έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους σχετικά με το μέγεθος που αντιστοιχεί σε κάθε περιοχή (ημιορεινά 33,54%, πεδινά 17,21%, ορεινά 11,27%).
- Οι αγραναπαύσεις δεν υφίστανται στα ημιορεινά, ελάχιστη είναι η παρουσία τους στα πεδινά 0,41%, αντίθετα στα ορεινά για λόγους πρακτικής διαχείρισης της περιορισμένης γεωργικής γης φτάνει το 3,45%.
- Παρόμοια είναι και η εικόνα που ισχύει για τις υπόλοιπες γεωργικές δραστηριότητες όπως είναι τα φυτώρια κτλ. μόνο που το μεγάλο ποσοστό, 7,5% των ορεινών ακολουθείται από το 0,82% των πεδινών και 0,28% των ημιορεινών. Τα χαμηλά ποσοστά υποδηλώνουν τη δραστηριοποίηση των κατοίκων του Δήμου σε εργασίες που θα τους εξασφαλίσουν φυσικά και φρέσκα προϊόντα.

Σχετικά με τις γεωργικές δραστηριότητες που αφορούν τη γη και το ζωικό κεφάλαιο από τη μελέτη του δείγματος προέκυψε ότι:

- Οι ετήσιες καλλιέργειες καταλαμβάνουν το 53,3% των συνολικών εκτάσεων. Τα σιτηρά, τα κτηνοτροφικά φυτά και τα καπνά είναι οι ετήσιες καλλιέργειες με τις οποίες ασχολούνται οι κάτοικοι του Δήμου. Η καλλιέργειά τους αποσκοπεί στην ίδια κατανάλωση και την κάλυψη των αναγκών των εκμεταλλεύσεων εντός του Δήμου.
- Οι βοσκότοποι καλύπτουν το 24,3% της χρησιμοποιούμενης γεωργικής γης και βρίσκονται υπό το καθεστώς ιδιοκτησίας του

δημοσίου. Οι ελάχιστοι ιδιωτικοί βοσκότοποι χρησιμοποιούνται ως έχει στα ενδιάμεσα διαστήματα καλλιέργειας των εκτάσεων.

- Οι δενδρώνες αφορούν σε ελαιώνες και εσπεριδοειδή που φτάνουν το 22,3% ποσοστό κάλυψης.
- Η μετακίνηση των ζώων γίνεται κατά κύριο λόγο μέσα στα όρια του Δήμου και οι ελάχιστες περιπτώσεις μετακίνησης (3 τον αριθμό) που καταγράφηκαν είναι αποτέλεσμα 'της παράδοσης και της συνήθειας', όπως δήλωσαν οι ερωτώμενοι.
- Στο ζωικό κεφάλαιο (Πίνακας 2.2):
 - i. κυριαρχούν τα πρόβατα, αφού μελετήθηκαν 50 εκμεταλλεύσεις με μέσο όρο τα 63 ζώα,
 - ii. υπάρχουν έχοντας δευτερεύοντα ρόλο οι αίγες (47 εκμεταλλεύσεις με μέσο όρο τα 3 ζώα) και οι χοίροι (13 εκμεταλλεύσεις μέσο όρο τα 1,3 ζώα) που εξυπηρετούν τις ανάγκες για γάλα και κρέας των νοικοκυριών.

Η κτηνοτροφία αποφέρει το κύριο εισόδημα των αγροτών. Η ενασχόληση με τα πρόβατα στηρίζεται από τις βιομηχανίες επεξεργασίας γάλακτος που εδρεύουν στην περιοχή. Η ασχολία με την κτηνοτροφία υπήρχε στην περιοχή από παλιά καθώς ήταν πάντα η κύρια πηγή εισοδήματος των κατοίκων του Δήμου το διαφοροποιό σημείο είναι το μέγεθος των κτηνοτροφικών μονάδων. Το μέσο μέγεθος του κοπαδιού αυξήθηκε ως άμεσο αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης που σημειώθηκε στη χώρα και παρόλο που όπως προαναφέρθηκε το μέσο μέγεθος μιας κτηνοτροφικής μονάδας είναι 63 ζώα οι ερωτώμενοι που ασχολούνται συστηματικά με την κτηνοτροφία θεωρούν ως μέσο μέγεθος τα 100 ζώα.

3.1.4 Εισόδημα νοικοκυριών

Στο δήμο εμφανίζονται εισοδήματα και των πέντε εισοδηματικών κλάσεων. Ωστόσο το εισόδημα που επικρατεί είναι αυτό των <3000 και ακολουθούν οι κατηγορίες των 6000-9000,9000-12000,12000 και πάνω και τελευταία 3000-6000.

Το πέρασμα από την πρώτη (<3000) στην τρίτη κατηγορία (6000-9000) οφείλεται στο χαμηλό εισόδημα που κυριαρχεί στους ορεινούς κυρίως οικισμούς. Οι οικισμοί αυτοί όπως συζητήθηκε και νωρίτερα απαρτίζονται από γηρασμένο πληθυσμό του οποίου το εισόδημα προέρχεται από σύνταξη.

Από την άλλη οι κάτοικοι των πεδινών και ημιορεινών οικισμών ασχολούνται κυρίως με την γεωργία και την κτηνοτροφία με αποτέλεσμα τα εισοδήματά τους να εντάσσονται στην κλάση 6000-9000. Ακόμη τα «υψηλά» εισοδήματα που εμφανίζονται οφείλονται στην απασχόληση των κατοίκων στον τριτογενή τομέα.

Στον Πίνακα 6.2 γίνεται ακόμα πιο εμφανή η διαφοροποίηση της κατανομής των εισοδηματικών κλάσεων ανάλογα με το υψόμετρο. Έτσι στην ορεινή ζώνη εμφανίζονται μόλις τρεις από τις πέντε κλάσεις η <3000 που κυριαρχεί, η 6000-9000 και η 3000-6000, αντίστοιχα. Οι δύο τελευταίες όμως εμφανίζονται σε πολύ μικρό ποσοστό γεγονός που τις κάνει να αποτελούν την «εξαίρεση στον κανόνα» (ορεινός οικισμός ισχύει αντίστοιχα χαμηλό εισόδημα).

Η ημιορεινή ζώνη εμφανίζει μια εντελώς διαφορετική εικόνα. Υπάρχουν και οι πέντε εισοδηματικές κλάσεις με εμφανή την επικράτηση της κλάσης 6000-9000 ενώ έπονται οι κλάσεις 9000-12000 και >12000 με τελευταίες τις κλάσεις 3000-6000 και <3000. Η κάθε μια αντιπροσωπεύει τόσο το κοινωνικό στρώμα όσο και την ηλικία των ατόμων. Για παράδειγμα τα χαμηλά εισοδήματα αναφέρονται στους ηλικιωμένους των οποίων κύριο εισόδημα είναι η σύνταξη ή επειδή πλησιάζουν στην ηλικία συνταξιοδότησης έχουν μειώσει στο ελάχιστο την γεωργική τους δραστηριότητα και παραγωγή. Ακόμη, οι εισοδηματικές κλάσεις που επικρατούν φανερώσουν την γεωργική απασχόληση των κατοίκων. Τέλος, και στους ημιορεινούς οικισμούς τα υψηλά εισοδήματα οφείλονται στην απασχόληση στον τριτογενή τομέα (κυρίως τον δημόσιο).

Η πεδινή ζώνη παρόλο που δεν έχει την ελάχιστη εισοδηματική κλάση των <3000, αποτελεί τη ζώνη με την πλέον ομοιόμορφη κατανομή εισοδημάτων. Εν ολίγοις εμφανίζεται να υπάρχει επικράτηση κάποιων κλάσεων έναντι κάποιων άλλων (6000-9000, 9000-12000, 3000-6000 αντίστοιχα) ωστόσο δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ τους, όπως γινόταν στην ορεινή και ημιορεινή ζώνη. Αιτία αυτής της κατανομής είναι η πληθυσμιακή κατανομή εφόσον:

- i. υπάρχουν κάτοικοι των παραγωγικών ηλικιών,
- ii. ένας σημαντικός αριθμός κατοίκων (σε αριθμητικά μεγέθη),
- iii. φυσικοί πόροι, και
- iv. η επαφή των πεδινών οικισμών με τα αστικά κέντρα της περιοχής.

Όπως φαίνεται από τη διάρθρωση των εισοδημάτων κύριος τομέας απασχόλησης είναι ο πρωτογενής ενώ εξίσου ισχυρός εμφανίζεται να είναι ο τριτογενής και δευτερογενής τομέας.

3.2 Απασχόληση

Προκύπτει από τον Πίνακα 1.1 ότι ο Αμμότοπος ‘κρατάει τα ηνία’ στην απασχόληση στον πρωτογενή τομέα και ακολουθούν η Σκούπα, η Φανερωμένη, τα Πιστιανά, η Παντάνασσα και τελευταία η Καμπή. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν οι ακόλουθες παρατηρήσεις:

- στη Σκούπα παρατηρείται χαμηλό ποσοστό ενεργών, ενώ όλοι απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα,
- πληθυσμιακά αδύναμοι οικισμοί δραστηριοποιούνται στον πρωτογενή τομέα,
- οι κάτοικοι ενεργών και πληθυσμιακά δυνατών οικισμών απασχολούνται στον τριτογενή τομέα,
- τα υψηλά ποσοστά απασχόλησης στον τριτογενή τομέα οφείλονται στο γηρασμένο πληθυσμό, ο οποίος δηλώνει ως βασικό εισόδημα τη σύνταξη. Ενδιαφέρον προκαλεί η κατάσταση στους πεδινούς οικισμούς όπου υπάρχει έντονη η απασχόληση στον τριτογενή τομέα (και ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα),
- τα ποσοστά των ενεργών κατοίκων της Καμπής, του Αμμοτόπου και της Παντάνασσης πλησιάζουν τις τιμές των συνταξιοδοτούμενων των άλλων οικισμών,
- η ενασχόληση με τη γεωργία αποτελεί ‘οικογενειακή υπόθεση’ που περιορίζεται στο ζεύγος (Πίνακας 5.1) ενώ το παιδί είναι σχεδόν απών (βρέθηκαν 2 περιπτώσεις),
- στις πεδινές και ημιορεινές περιοχές οι σύζυγοι απασχολούνται περισσότερο από τους αρχηγούς στις εκμεταλλεύσεις (Πίνακας 5.1) εξαιτίας της πολυαπασχόλησης των αρχηγών, εξαίρεση αποτελούν οι ορεινές περιοχές,
- κύριοι φορείς της απασχόλησης εκτός της εκμετάλλευσης είναι τα παιδιά (Πίνακας 5.1),
- ο άντρας εξακολουθεί να είναι ο πρώτος και κυριότερος φορέας της πολυαπασχόλησης και αυτή η τάση εμφανίζεται τόσο στο ρόλο του συζύγου όσο και του αρχηγού.

3.2.1 Αρχηγών των νοικοκυριών

Στην έρευνα εμφανίζεται να είναι συντριπτική η υπεροχή του αρχηγού ως φορέα εργασίας εντός και εκτός της αγροτικής εκμετάλλευσης. Η παρατήρηση αυτή οφείλει την ύπαρξή της στον τρόπο που είναι οργανωμένη η ελληνική κοινωνία και το πώς αντιμετωπίζει την οικογένεια –ο άντρας είναι ο αρχηγός της οικογένειας και ο υπεύθυνος για την οικονομική συντήρηση του νοικοκυριού. Προέκυψαν τα εξής (Πίνακες 5.1 και 5.2):

- i. Οι αρχηγοί στην πλειονότητά τους ασχολούνται με την εκμετάλλευση. Τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης εκτός της εκμετάλλευσης υποδεικνύουν τη μερική δραστηριοποίηση των ανδρών έξω από την εκμετάλλευση σε έναν κατεξοχήν αγροτικό Δήμο (πρόκειται για τα ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από άτομα τα οποία ενώ εργάζονται έξω από την εκμετάλλευση συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται σε αυτή ‘ασταμάτητα’).
- ii. Ορεινή, ημιορεινή, πεδινή φαίνεται ότι είναι η σειρά με την οποία διαρθρώνεται η δραστηριοποίηση των αρχηγών εντός της εκμετάλλευσης. Αυτή η εικόνα εξαρτάται από το γεγονός ότι οι ερωτώμενοι ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές είναι όλοι αγρότες.
- iii. Το αντίστροφο ισχύει για την απασχόληση των αρχηγών εκτός της εκμετάλλευσης (πεδινόι, ημιορεινοί και ορεινοί οικισμοί) και οφείλεται στις δυνατότητες απασχόλησης που προσφέρει ο κάθε οικισμός καθώς επίσης και από το μέγεθος και την πληθυσμιακή σύνθεση (αναλογία ανδρών γυναικών, ηλικιακή σύνθεση: γηρασμένος ή όχι πληθυσμός) των οικισμών.

3.2.2 Μελών των νοικοκυριών

Αναφορικά με την απασχόληση των λοιπών μελών του νοικοκυριού πλην του αρχηγού στην εκμετάλλευση προκύπτει ότι εκτός της συζύγου ελάχιστη ως μηδαμινή είναι η απασχόληση των παιδιών (Πίνακες 5.1 και 5.2).

Ειδικότερα, για τις συζύγους φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης εμφανίζεται στις ημιορεινές περιοχές έπειτα στα ορεινά και ακολούθως στα πεδινά. Πρέπει να λεχθεί ότι η σειρά με την οποία εμφανίζεται η απασχόληση των συζύγων στην εκμετάλλευση δεν είναι τυχαία αλλά αποτελεί συνάρτηση των συντελεστών ηλικία, οικονομικών πόρων και κοινωνικών συνηθειών. Στις ορεινές περιοχές γίνεται λόγος για ηλικιωμένες κυρίως γυναίκες η οποίες είναι αγρότισσες

συνεχίζοντας την οικογενειακή παράδοση για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους. Στις πεδινές περιοχές ισχύει η απασχόληση των γυναικών στην οικογενειακή εκμετάλλευση ωστόσο αυτή εμφανίζεται σε μικρότερο ποσοστό λόγω του ότι πρόκειται για νέες κυρίως γυναίκες (ηλικιακές ομάδες 20-39 και 40-64) οι οποίες απασχολούνται στην εκμετάλλευση για οικονομικούς κυρίως λόγους και έπειτα για λόγους όπως είναι η παράδοση ή τα φυσικά προϊόντα. Στις ημιορεινές περιοχές επικρατεί ένας συνδυασμός των δύο προαναφερθέντων περιπτώσεων. Η απασχόληση των γυναικών στην αγροτική εκμετάλλευση εξαρτάται από την δραστηριοποίηση των αδρών-συζύγων στον αγροτικό χώρο. Συνεπώς, σε οικισμούς που εμφανίζονται υψηλές τιμές απασχόλησης των ανδρών εμφανίζονται αντίστοιχα υψηλές τιμές απασχόλησης των γυναικών.

Ως σύζυγοι όμως καταχωρήθηκαν στα ερωτηματολόγια και άνδρες. Είναι μια πολύ μικρή κατηγορία που στην ουσία δεν υφίσταται. Οι ερωτώμενοι /ες απάντησαν ότι αρχηγός της εκμετάλλευσης είναι γυναίκες λαμβάνοντας υπόψη τους το τυπικό μέρος. Έτσι, φαίνεται ότι ο αρχηγός της εκμετάλλευσης δεν δραστηριοποιείται στην εκμετάλλευση. Η πιο σωστή ίσως διατύπωση θα ήταν η απασχόληση του αρχηγού του νοικοκυριού στην εκμετάλλευση- οπότε γίνεται λόγος για τον άνδρα- και της συζύγου.

Πέρα από δύο μόλις περιπτώσεις (Πίνακας 5.1), στην έρευνα δεν εμφανίζεται κανένα άλλο παιδί που να ασχολείται με την εκμετάλλευση. Οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν είτε αφορούν σε διευρυμένα νοικοκυριά όπου ο ηλικιωμένος πατέρας είναι τυπικά ο αρχηγός και ο γιος ασχολείται στην πραγματικότητα με την εκμετάλλευση είτε ο γιος απασχολείται γιατί δεν βρίσκει άλλη δουλειά ή δεν γνωρίζει κάποιο άλλο επάγγελμα να εξασκήσει. Όπως προαναφέρθηκε, το παιδί που ασχολείται με την εκμετάλλευση είναι γιος που συνεχίζει την οικογενειακή παράδοση για οικονομικούς λόγους (συντήρηση του νοικοκυριού). Τα ποσοστά απασχόλησης των παιδιών στην εκμετάλλευση είναι όπως ήταν αναμενόμενο πολύ μικρά και εμφανίζονται στους πεδινούς και ορεινούς οικισμούς αντίστοιχα.

Αντίθετα, η απασχόληση εκτός της εκμετάλλευσης είναι η κύρια δραστηριότητα των παιδιών. Αυτή η συμπεριφορά οικονομικού προσανατολισμού των παιδιών μακριά από τον αγροτικό χώρο οφείλεται στο ότι οι γονείς από πολύ νωρίς προσανατολίζουν τα παιδιά τους πέρα από τις γεωργικές δραστηριότητες αποθαρρύνοντας οποιαδήποτε επιθυμία των ίδιων και ενθαρρύνοντας πρώτα απ' όλα την εκπαίδευσή τους.

3.3 Αγροτικό νοικοκυριό

Στο θεωρητικό κομμάτι της έρευνας που προηγήθηκε έγινε μια σύντομη ανάλυση των όρων *νοικοκυριό* και *αγροτικό νοικοκυριό*. Όπως λοιπόν προαναφέρθηκε για τον σκοπό της παρούσας εργασίας ως αγροτικό νοικοκυριό ορίστηκε εκείνου του οποίου τα μέλη ζουν κάτω από την ίδια στέγη. Έτσι τα μέλη της οικογένειας που διαμένουν σε κάποιο άλλο μέρος δεν συμπεριλαμβάνονται μέσα στο νοικοκυριό ενώ αντίθετα υπολογίζονται ως μέλη, συγγενικά πρόσωπα (οι γονείς στην προκειμένη περίπτωση) που συμβιώνουν με τον ερωτώμενο σαν μια οικογένεια.

Το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού στο Δήμο Ξηροβουνίου, όπως προκύπτει από το δείγμα είναι 3,3 μέλη ενώ στα δεδομένα της απογραφής του 2001 είναι 2,76. Η διαφορά οφείλεται στο περιορισμένο μέγεθος του δείγματος και το ότι τα ερωτηματολόγια απευθύνονταν κατά κύριο λόγο προς τα νοικοκυριά που ασχολούνται με τον πρωτογενή τομέα (γεωργία- κτηνοτροφία). Διαφορά όμως σημειώνεται στο μέγεθος των νοικοκυριών και μεταξύ των νοικοκυριών, εξαιτίας των πληθυσμιακών τάσεων που επικρατούν στον καθένα. Όπως είναι αναμενόμενο τα μεγαλύτερα νοικοκυριά βρίσκονται στους πεδινούς οικισμούς, 3,9 μέλη, ενώ τα μικρότερα στους ορεινούς, 2,4 μέλη (Πίνακας 3.1).

Σημαντική είναι και η παρουσία των μονοπρόσωπων και των νοικοκυριών με δύο μέλη που εμφανίζονται κατά κύριο λόγο στα ορεινά και φτάνουν το 10% του συνόλου τα πρώτα και 27,5% τα δεύτερα. Στα ορεινά δημοτικά διαμερίσματα αντιστοιχούν το 60% και 55% (μονοπρόσωπα και νοικοκυριά με δύο μέλη). Τα περισσότερα από τα διμελή νοικοκυριά αποτελούνται από τους ηλικιωμένους γονείς που τα παιδιά τους έχουν δημιουργήσει δική τους οικογένεια και ζουν είτε εκτός του οικισμού – κυρίως όσον αφορά τους ορεινούς οικισμούς- είτε εντός. Τα μονομελή νοικοκυριά από την άλλη αφορούν σε άγαμους αρχηγούς εκμεταλλεύσεων που ζουν μόνοι. Το υπόλοιπο 41% αναφέρεται στα μεγαλύτερα νοικοκυριά τα αποτελούνται κυρίως από τους γονείς και τα ανήλικα παιδιά τους. Προέκυψε από τη μελέτη του δείγματος ότι μετά τους συζύγους μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης έχουν οι γιοι, 41%, και με μικρή διαφορά ακολουθούν οι κόρες, 38% ή 31 νοικοκυριά με 1 τουλάχιστον κόρη (Πίνακες 3.1 και 3.2).

Όσον αφορά τέλος τις εστιακές ομάδες, συνηθέστερη είναι η πυρηνική ενώ δε λείπουν και οι περιπτώσεις της πολυγενειακής οικογένειας (συνοίκηση του παππού και της γιαγιάς με την υπόλοιπη οικογένειας).

3.4 Πληθυσμιακά χαρακτηριστικά

Προκύπτει παρατηρώντας τον Πίνακα 1.1 ότι η πληθυσμιακή κατανομή στο Δήμο είναι παρόμοια με αυτή του Νομού, της Ηπείρου και της Ελλάδας. Ωστόσο αυτή η παρατήρηση ήταν αναμενόμενη εφόσον ο Νομός Ξηροβουνίου επιλέχθηκε λόγω της αντιπροσωπευτικότητάς του και της δυνατότητας μέσω αυτού να εξαχθούν συμπεράσματα που θα είναι δυνατό να γενικευτούν.

Αναφορικά τώρα με την πληθυσμιακή τάση ενώ στην Ήπειρο όπως επίσης και στην Ελλάδα σημειώνεται αύξηση του πληθυσμού στο Νομό Άρτας αντίθετα υπάρχει μείωση. Την πληθυσμιακή μείωση του Νομού ακολουθεί και ο Δήμος με πολύ μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση του πληθυσμού (Πίνακας 1.1). Ανιχνεύοντας τις αιτίες αυτής της μείωσης αναφέρεται ότι οφείλονται τόσο στην υπογεννητικότητα όσο και στην εγκατάλειψη των οικισμών για καλύτερη οικονομική και κοινωνική αποκατάσταση των νέων (ανδρών και γυναικών) που στοχεύουν σε μια καλύτερη ζωή σύμφωνα με το κοινωνικό και πολιτιστικό πρότυπο που προβάλλεται την τελευταία δεκαετία.

Αναλυτικότερα όσον αφορά το Δήμο αναφέρεται ότι από τους 8 οικισμούς μόνο οι 2, Καμπής και Φανερωμένη σημείωσαν αύξηση, ο Αμμότοπος παρέμεινε σταθερός ενώ οι υπόλοιποι είχαν μεγάλη μείωση με αποτέλεσμα να εμφανίζεται η υψηλή πληθυσμιακή μείωση στο Δήμο. Οι πεδινοί οικισμοί συγκράτησαν τον πληθυσμό τους εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών διαβίωσης που προσφέρουν (κοινωνικοί, πολιτιστικοί, οικονομικοί), οι ορεινοί και ημιορεινοί αδυνατώντας να γίνουν αρκετά ελκυστικοί λόγω της γεωγραφικής τους θέσης βρέθηκαν να χάνουν τον πληθυσμό τους (εγκατάλειψη, θνησιμότητα).

Αυτό όμως που προβληματίζει, όπως φαίνεται και στο Πίνακας 1.1 είναι η ιδιαίτερα υψηλή τιμή της Φανερωμένης. Πρόκειται για έναν ορεινό οικισμό που ακολουθεί αντίθετη μοίρα από τους γείτονες οικισμούς. Δύο είναι οι αιτίες αυτής της αυτής της κατάστασης. Η πρώτη αναφέρεται στην επιτηδευμένη επιστροφή των κατοίκων άλλων οικισμών στη γενέτειρά τους ώστε να επιτευχθεί για τους τύπους και την κρατική αρχή, για διάφορους οικονομικούς λόγους, η αύξηση του πληθυσμού. Δεύτερη αιτία είναι η μετακίνηση – μετανάστευση ατόμων από άλλους ορεινούς οικισμούς, κυρίως ατόμων τρίτης ηλικίας για λόγους καλύτερης επικοινωνίας με τον αστικό ιστό της περιοχής. Ένας επιπλέον λόγος αυτής της αύξησης μπορεί να είναι η επιστροφή στη γενέτειρα ατόμων που είχαν μεταναστεύσει στο παρελθόν είτε προς

χώρες του εξωτερικού είτε προς τους δύο μεγάλους αστικούς πόλους της χώρας για οικονομικούς λόγους και την τελευταία δεκαετία επέστρεψαν, άλλωστε ο οικισμός της φανερωμένης είναι ένας οικισμός που επηρεάστηκε βαθιά από το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Ακόμη, παρατηρείται ομοιότητα και στον Πίνακα 4.3 που αφορά τα δύο φύλα. Σχετικά, με τους άρρενες παρατηρείται ότι τα ποσοστά των ηλικιακών ομάδων 40-64, ≥ 65 και ≥ 75 είναι ελάχιστα αυξημένα στο Δήμο (Πίνακα 4.1). Το ίδιο ισχύει και για τον γυναικείο πληθυσμό που ωστόσο τείνει να εμφανίζει σημαντικές, οι οποίες σημειώνονται στις διαφορές μεγέθους.

Όσον αφορά τον γυναικείο πληθυσμό του δείγματος προκύπτει ότι (Πίνακας 4.3):

- εμφανίζεται η ηλικιακή ομάδα 20-39 στους πεδινούς οικισμούς κάτι που υποδεικνύει την ύπαρξη νέων γυναικών ωστόσο η μη εμφάνιση γυναικών αυτής της ηλικίας στους ορεινούς και ημιορεινούς οικισμούς δείχνει την πλήρη απουσία των νέων γυναικών από αυτούς,
- κυρίαρχη ηλικιακή ομάδα είναι αυτή των 40-64. Το συμπέρασμα είναι ότι ο πληθυσμός είναι γηρασμένος,
- στην ημιορεινή ζώνη δεν υπάρχει καμιά γυναίκα αρχηγός της εκμετάλλευσης. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο ρόλος τους στην εκμετάλλευση είναι εξίσου ισότιμος και υπολογίσιμος με αυτόν των ανδρών κάτι που φαίνεται ξεκάθαρα στον Πίνακα 4.1,
- η ηλικιακή ομάδα < 20 δεν εμφανίζεται σε κανένα διάγραμμα γεγονός που φανερώνει το περιορισμένο μέγεθος αυτής της ομάδας (μικρός αριθμός γυναικών κάτω των 20) που οφείλεται στη συνεχόμενη μείωση του πληθυσμού λόγω της εγκατάλειψης των οικισμών για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους όπως είναι οι σπουδές, η αναζήτηση δουλειάς κτλ. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που η συγκράτηση του πληθυσμού παρατηρείται στους πλέον *αστικοποιημένους* οικισμούς.

Γενικά, τα συμπεράσματα που εξάγονται (Πίνακες 1.1 και 4.1) είναι ότι ο Δήμος έχει την ίδια πληθυσμιακή εικόνα με την περιφέρεια και το σύνολο της χώρας, η κυρίαρχη ηλικιακή ομάδα είναι η 40-64 και ακολουθούν αντίστοιχα οι ηλικιακές ομάδες: 20-39, ≥ 65 , < 20 και ≥ 75 οπότε και γίνεται φανερή η κυριαρχία των

παραγωγικών ηλικιών. Τέλος, οι δύο ισχυρότεροι πληθυσμιακά οικισμοί είναι αυτός του Αμμοτόπου και της Καμπής. Ο πληθυσμός των υπολοίπων είναι κάτω από το μισό των δύο πρώτων με μικρότερο οικισμό την Φανερωμένη.

3.5 Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Ιδιαίτερα φαίνεται πως είναι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των οικισμών του Δήμου και προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ενώ η μεταξύ τους απόσταση δεν είναι μεγάλη ωστόσο η διαφορά τους στο κοινωνικό τους χαρακτήρα είναι εκ διαμέτρου διαφορετική. Αιτία αυτής της διαφοράς που συνθέτη ένα ιδιαίτερο μωσαϊκό συνθηθειών και συμπεριφορών είναι η γεωγραφική θέση των οικισμών η οποία σε συνδυασμό με το μέγεθος του πληθυσμού και τις οικονομικές δραστηριότητες του τελευταίου διαμορφώνουν τις ξεχωριστές σε κάθε οικισμό, συνθήκες (επιβίωσης) ή διαβίωσης.

Από την έρευνα προέκυψε ότι στους ορεινούς οικισμούς έρχονται οικιακοί βοηθοί από διάφορα γραφεία, της Αθηνάς κυρίως, προκειμένου να βοηθήσουν τους ηλικιωμένους. Οι οικιακοί βοηθοί μένουν στον οικισμό κατά μέσο όρο για 1 με 2 μήνες και έπειτα φεύγουν. Τα έξοδα βαραίνουν τα παιδιά των κατοίκων τα οποία μένουν μακριά από τον οικισμό και δεν μπορούν να βοηθήσουν τους ηλικιωμένους γονείς τους. Γίνεται εμφανές σε αυτό το σημείο οι σταθερές οικογενειακές αξίες που δε φαίνεται να έχουν εξασθενήσει στο πέρασμα του χρόνου. Τα παιδιά στηρίζουν υλικά και συναισθηματικά τους 'ανήμπορους' γονείς τους στα πλαίσια μιας γενικότερης ηθικής αντίληψης όπου η προστασία και στήριξη των ηλικιωμένων γονιών ή συγγενών είναι ηθική υποχρέωση.

Η στενή σχέση μεταξύ των μελών ενός νοικοκυριού γίνεται φανερή και από ένα άλλο στοιχείο: τη διαμονή των γονιών στο νοικοκυριό. Τον πατέρα διαδέχεται ο γιος μετά το θάνατο ενώ όλη η οικογένεια μένει στο ίδιο σπίτι. Η διευρυμένη οικογένεια αποτελεί συνέχεια της ελληνικής παράδοσης ωστόσο στις μέρες μας εμφανίζεται λίγο διαφορετική.

3.6 Επίπεδο εκπαίδευσης

Φάνηκε από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, ότι η εκπαίδευση είναι είτε ανύπαρκτη είτε η βασική, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 7, με αποτέλεσμα το μορφωτικό επίπεδο του ερευνούμενου Δήμου είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Το 34% των ερωτώμενων δεν έχει τελειώσει ούτε Δημοτικό, το 58% έχει τελειώσει το Δημοτικό ενώ μόλις το 6% έχει αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο. Τέλος ελάχιστα ή μηδαμινά είναι τα ποσοστά που αφορούν τα υπόλοιπα επίπεδα εκπαίδευσης (Ανώτατη-1%, Ανώτερη-0%, Μέση Τεχνική-0%, Απόφοιτος Λυκείου-1%).

Η μελέτη όμως πραγματοποιήθηκε σε μια ομάδα ατόμων οι οποίοι μεγάλωσαν και έζησαν σε μια χρονική περίοδο που η εκπαίδευση κάθε άλλο παρά ανεπτυγμένη ήταν. Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των ελλήνων την μεταπολεμική περίοδο αφορούσε στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού ενώ δεν ήταν λίγοι οι αγράμματοι. Όταν το ενδιαφέρον συγκεκριμενοποιείται σε μια χωρική ενότητα και μάλιστα σε ένα σύνολο χωριών με ιδιαίτερα ισχυρό κοινωνικό και παραδοσιακό χαρακτήρα, όπως περιγράφηκε στις προηγούμενες ενότητες, γίνεται σαφές ότι η εκπαίδευση δεν αποτελούσε προτεραιότητα αλλά προνόμιο.

Βλέποντας όμως τον όρο εκπαίδευση από μια άλλη σκοπιά αποδεσμεύοντάς τη από την άμεση συσχέτιση με τη γνώση που προσφέρει το σχολείο, γίνεται σαφής η ταύτιση μεταξύ εκπαίδευσης και *μάθησης* ως μια διαδικασία που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο μέχρι το τέλος της ζωής του και σχετίζεται με την απόκτηση γνώσεων και εμπειριών. Οι εμπειρίες αυτές και οι γνώσεις που αποκτούνται στο πέρασμα του χρόνου από το άτομο προκύπτουν ως μια φυσική συνέπεια της κοινωνικής του συμπεριφοράς, των ερεθισμάτων που δέχεται από το περιβάλλον του και την αναπόφευκτη αλλαγή των ηθικών κοινωνικών αξιών στο πέρασμα του χρόνου. Αποτέλεσμα της προαναφερθείσας διαδικασίας είναι η επιρροή που ασκείται στην ηθική ιδιοσυγκρασία ενός ανθρώπου και τον οδηγούν σε διαφορετικές περιόδους να δέχεται τις ίδιες καταστάσεις ή περιπτώσεις με διαφορετικό τρόπο (διαφορετική ηθική και ιδεολογική προσέγγιση).

3.7 Το ζήτημα της διαδοχής στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις

Το πρώτο που πρέπει να δούμε είναι ποιοι κατέχουν τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η έρευνα δείχνει ότι η πλειοψηφία των αρχηγών βρίσκεται στο επάγγελμα πάνω από 3 δεκαετίες. Η αυξημένη μέση ηλικία τους δείχνει ότι διαδέχθηκαν τους γονείς τους. Η διαδοχή όμως, του επαγγέλματος παρουσιάζει δυσκολίες στη σύγχρονη πραγματικότητα και αυτό γιατί οι επιλογές των νέων και οι αντιλήψεις που προωθούν οι γονείς τους για την επαγγελματική τους αποκατάσταση δεν ακολουθεί τη γεωργική εκμετάλλευση. Ακόμη και οι αρχηγοί δυναμικών εκμεταλλεύσεων δεν επιθυμούν τα παιδιά τους να τους διαδεχθούν και να συνεχίσουν την οικογενειακή εκμετάλλευση/ επιχείρηση. Στο ίδιο κλίμα κυμαίνονται και οι απαντήσεις των παιδιών. Το γεγονός αυτό επιτρέπει, με κάποια επιφύλαξη βέβαια, να λεχθεί ότι τόσο μια σύγχρονη και οργανωμένη αγροτική επιχείρηση, που διασφαλίζει ικανοποιητική απασχόληση και εισόδημα, όσο και μια εκμετάλλευση της οποίας τα χαρακτηριστικά λειτουργίας της μοιάζουν με την παραδοσιακή αγροτική δραστηριότητα λειτουργεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, σε σχέση με τη διαμόρφωση των στάσεων των νέων έναντι του αγροτικού επαγγέλματος.

Η αντίληψη αυτή, όπως λέχθηκε, προωθείται και από τους γονείς και μεγαλύτερους σε ηλικία και οι λόγοι που διατηρούν αυτή την αρνητική στάση είναι η σκληρή δουλειά, οι μικρές απολαβές, οι δύσκολες συνθήκες εργασίας και τέλος η κατάργηση των επιδοτήσεων. Ελάχιστοι είναι αυτοί που θα επιθυμούσαν την ενασχόληση των νέων με τον αγροτικό χώρο. Ωστόσο δεν είναι τόσο αρνητικοί στην ιδέα να απασχολούνται οι νέοι συμπληρωματικά στις αγροτικές δραστηριότητες εφόσον θεωρούν ότι υπάρχουν πλεονεκτήματα όπως: τα φρέσκα προϊόντα, η συνέχιση της παράδοσης και το επιπλέον εισόδημα. Αιτία για την αυτή την αντιθετική νοοτροπία «*ναι ως συμπλήρωμα όχι ως κύρια ασχολία*» είναι τα ιδιαίτερα βιώματα που έχουν ζήσει αυτοί οι άνθρωποι και η έντονη επιθυμία τους για πρόοδο των παιδιών τους.

3.8 Συμπεράσματα της έρευνας

Συνοπτικά προκύπτουν από την παραπάνω ανάλυση τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην περιοχή μελέτης είναι γενικά μικρού μεγέθους ενώ η πλειοψηφία των εκτάσεων τους είναι ιδιόκτητη, αφού αγγίζει το 71% στις εκμεταλλεύσεις του δείγματος.
- Η κατανομή των χρήσεων της χρησιμοποιούμενης γεωργικής γης (Χ.Γ.Γ.) έχει ως εξής (Πίνακας 2.1):
 - i. κυριαρχία ετήσιων καλλιεργειών και αυξημένη παρουσία βοσκότοπων, στα Δ.Δ. με πολλές και σημαντικές ωστόσο διαφοροποιήσεις ανάλογα με το υψόμετρο τους.
 - ii. στα ορεινά Δ.Δ. υπάρχουν σημαντικά ποσοστά βοσκότοπων και δενδρώνων, στα μη ορεινά κυριαρούν οι ετήσιες καλλιέργειες και αφορούν σε σιτηρά, κτηνοτροφικά φυτά και καπνά (τα αποτελέσματα συμβαδίζουν με αυτά του δείγματος).
 - iii. Στο ζωικό κεφάλαιο: κυριαρχούν τα πρόβατα, ακολουθούν οι αίγες αλλά και λίγοι χοίροι. Οι ορεινές περιοχές ασχολούνται περισσότερο με την κτηνοτροφία. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι ορεινές εκμεταλλεύσεις δεν είναι μεγαλύτερες από τις πεδινές αλλά ότι είναι πιο συστηματική η κτηνοτροφία σε λόγω του ότι είναι σε μεγαλύτερο βαθμό κτηνοτρόφοι.
- Από τη μελέτη των αγροτικών νοικοκυριών προκύπτουν σημαντικές διαφοροποιήσεις οι οποίες παρουσιάζονται στο μέγεθος σε σχέση με το υψόμετρο των Δ.Δ.
- Τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά αν και λίγα στο σύνολο του δείγματος βρίσκονται στη πλειοψηφία τους στα ορεινά Δ.Δ.. το αντίστοιχο ισχύει και για τα νοικοκυριά με 2 μέλη όπου παρόλο τον σχετικά μικρό αριθμό τους χωροθετούνται στα ορεινά, στα μεγαλύτερα, τέλος, νοικοκυριά -εκτός των συζύγων- τα μέλη με την υψηλότερη συχνότητα είναι οι γιοι με μικρή ωστόσο διαφορά από κόρες
- Η εξέταση των ηλικιών των μελών των αγροτικών νοικοκυριών στην περιοχή αποκαλύπτει ότι σε 2 ορεινές Κοινότητες δεν υπάρχει κανείς αρχηγός μικρότερος των 40 ετών, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία τους βρίσκονται στην Καμπή (πεδινό Δ.Δ.) και στον Αμμότοπο (ημιορεινό Δ.Δ.).

- Για τους αρχηγούς του δείγματος προκύπτει ότι η κατανομή των ηλικιών τους διαφοροποιείται ενώ παρατηρείται μια στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ηλικιακής κλάσης και του υψομέτρου που κατοικεί ο αρχηγός. Από την άλλη, η κατανομή του φύλου των αρχηγών στον Δήμο, δείχνει ότι οι γυναίκες κυριαρχούν των μεγάλων σε ηλικία αρχηγών (Πίνακας 4.1). Και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρχε μια σχετική ισοκατανομή στους ερωτώμενους και στην αναλυτική συμπλήρωση των ερωτηματολογίων.
- Σε όλα τα νοικοκυριά του δείγματος δηλώθηκε απασχόληση στην εκμετάλλευση είτε σε μερικές είτε σε όλες τις εκτάσεις της εκμετάλλευσης. Εντούτοις λίγα είναι τα μέλη του νοικοκυριού τα οποία και απασχολούνται με συστηματικό τρόπο στην εκμετάλλευση και κυρίως ο/η αρχηγός και η/ο σύζυγος (Πίνακας 5.1). Σε μόλις 8 νοικοκυριά ο ιδιοκτήτης δήλωσε ότι δεν απασχολείται καθόλου ή ότι απασχολείται βοηθητικά στην εκμετάλλευση και η σύζυγος έχει αναλάβει την φροντίδα της (αφορά σε μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεις που σκοπεύουν στην άμεση κατανάλωση των προϊόντων παραγωγής κυρίως οπωροκηπευτικά ενώ οι άνδρες που εργάζονται μόνιμα σε υπηρεσίες).
- Όσον αφορά στην απασχόληση του αρχηγού εκτός εκμετάλλευσης, το 15% των αρχηγών έχει δηλώσει απασχόληση εκτός γεωργίας (εκ των οποίων το 50% αφορά απασχόληση στον δημόσιο τομέα) και αφορά κατά κύριο λόγο τους κατοίκους των μη ορεινών Δ.Δ.
- Όσον αφορά στα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού, το 58,75% του συνόλου αναφέρεται σε νοικοκυριά με ένα τουλάχιστον μέλος να απασχολείται εκτός γεωργίας (συμπεριλαμβάνεται η σύνταξη) ενώ το ποσοστό αυτό μεταβάλλεται σημαντικά σε σχέση με το υψόμετρο των Δ.Δ. και κυμαίνεται από 32% στα ορεινά Δ.Δ. ως 65,5% στα ημιορεινά και 85% στα πεδινά (Πίνακας 5.1).
- Οι εισοδηματικές κλάσεις που δηλώθηκαν, συσχετίζονται στατιστικά σημαντικά με το υψόμετρο και λιγότερα ισχυρά με τα μέλη του νοικοκυριού. Τα μεγαλύτερα εισοδήματα δηλώθηκαν από νοικοκυριά με μέσο μέγεθος (3-5 μέλη) που κατοικούν σε μη ορεινά Δ.Δ., ενώ τα μικρότερα από νοικοκυριά με 1-2 μέλη που κατοικούν στα ορεινά.
- Σχετικά με τις στρατηγικές επιβίωσης και την πολύ-λειτουργικότητα των νοικοκυριών, προέκυψε από την έρευνα ότι οι στρατηγικές αυτές συσχετίζονται με το μέγεθος του νοικοκυριού και με το υψόμετρο της περιοχής όπου κατοικούν. Συγκεκριμένα ισχύει ότι τα νοικοκυριά των ορεινών Δ.Δ. είναι μικρότερα, με μέλη

μεγαλύτερης ηλικίας, με μικρότερα εισοδήματα και περιορισμένους συνδυασμούς απασχολήσεων. Τα νοικοκυριά που κατοικούν στα ημιορεινά ή στα πεδινά είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος και μικρότερα σε ηλικία κατά μέσο όρο, έχουν περισσότερες απασχολήσεις και συνδυασμούς. Αποτέλεσμα αυτών των διαφορών είναι τα υψηλότερα εισοδήματα που παρατηρούνται στους πεδινούς και ημιορεινούς οικισμούς.

- Εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη μόνιμης απασχόλησης ενός μέλους –τουλάχιστον- του νοικοκυριού (σε υπηρεσίες και κυρίως στον δημόσιο τομέα-συνήθως ο αρχηγός) η οποία φαίνεται να διαφοροποιεί το είδος και την πολυπλοκότητα των συνδυασμών των απασχολήσεων. Κυριαρχεί η απασχόληση του αρχηγού στο δημόσιο ενώ ο/η σύζυγος εμφανίζεται να αναλαμβάνει την διαχείριση της εκμετάλλευσης.

- Τέλος, δεν υφίσταται συσχέτιση μεταξύ του αριθμού των απασχολήσεων και του εισοδήματος, εξαιτίας των σημαντικών διαφορών μεταξύ του είδους της απασχόλησης και του εισοδήματος που αυτή προσφέρει. Γίνεται έτσι φανερό ότι τα νοικοκυριά αναζητούν εξωγεωργικά εισοδήματα πραγματοποιώντας την μετακίνηση τους προς τις πεδινές περιοχές, όπου γενικά φαίνεται να υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες. Ωστόσο η ίδια η διάκριση σε ορεινά και πεδινά προκαλείται από τις εξωγεωργικές ασχολίες που υπάρχουν σε κάθε οικισμό και επηρεάζει τα εισοδήματα.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τη διεξαγωγή της παρούσης εργασίας, φάνηκε ο ρόλος της πολυαπασχόλησης των γεωργών ως παράγοντας βελτίωσης του επιπέδου των συνθηκών διαβίωσης. Στην πραγματικότητα η διάχυση και ανάπτυξη των εξωγεωργικών δραστηριοτήτων δημιούργησε προϋποθέσεις για ανάπτυξη και ευημερία σε όλα τα επίπεδα της ζωής (κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό) της υπό έρευνας περιοχής παρόλο που συντελέστηκε σε διαφορετικό βαθμό στον κάθε ένα από τους υπό μελέτη οικισμούς.

Στο Δ. Ξηροβουνίου η πολυαπασχόληση προϋπήρχε ως μια στρατηγική επιβίωσης του αγροτικού νοικοκυριού. Ωστόσο, η ραγδαία εξάπλωση και διόγκωση του φαινομένου οφείλεται στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου καθώς και στα νέα οικονομικά δεδομένα που διαμορφώθηκαν στη χώρα τις τελευταίες δεκαετίες. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δραστηριοποίησης στον τριτογενή, εν πρώτης, και στο δευτερογενή, ακολούθως, διαμόρφωσαν νέες συνθήκες ενώ τα πλεονεκτήματα της εξωγεωργικής απασχόλησης αποτέλεσαν πόλο έλξης για πολλούς από τους γεωργούς της περιοχής, οι οποίοι απασχολούνται στους τομείς αυτούς παράλληλα με τη γεωργία. Εκτός όμως από αυτό, με την εξωγεωργική απασχόληση ευνοούνται και μια σειρά από άλλα επαγγέλματα που είναι έμμεσα συνδεδεμένα με την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Οι λόγοι για τους οποίους οι κάτοικοι του Δ. Ξηροβουνίου δραστηριοποιούνται εκτός γεωργίας ποικίλλουν. Η πιο συνήθης αιτιολογία που εκφράστηκε από τους ίδιους είναι το χαμηλό εισόδημα από τη γεωργία που δεν επαρκεί για την κάλυψη των ολοένα αυξανόμενων αναγκών του νοικοκυριού. Στην πραγματικότητα οι δυνατότητες για αυξημένα εισοδήματα από τον πρωτογενή τομέα στα δημοτικά διαμερίσματα εμφανίζονται να είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Μπορεί το γεωργικό εισόδημα με τις επιχορηγήσεις και τις χρηματικές ενισχύσεις που δίνει η Ευρωπαϊκή Ένωση να αυξήθηκε ωστόσο ο μικρός κλήρος, οι περιορισμένες σε μέγεθος καλλιέργειες (ετήσιες και μη) και η περιορισμένη κτηνοτροφία είναι παράγοντες που δεν επιτρέπουν σημαντικές αυξήσεις στο γεωργικό εισόδημα.

Παρόλο που η πολυαπασχόληση ιστορικά έχει τη γενεσιουργό της αιτία στην αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που συντέλεσαν στην εξάπλωση του φαινομένου με τελικό αποτέλεσμα τη μετατροπή του από μεταβατικό σε μόνιμο δομικό χαρακτηριστικό της υπαίθρου. Αυτό αποδεικνύεται

και από τα αποτελέσματα της έρευνας, αφού η πολυαπασχόληση συναντάται στα 'ανεπτυγμένα' δημοτικά διαμερίσματα (πεδινά και ημιορεινά), των οποίων οι προοπτικές ανάπτυξης ολοένα και αυξάνονται (βελτίωση οδικού δικτύου κτλ.). Φαίνεται λοιπόν ότι η ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που προσδιορίζει την ένταση και έκταση της πολυαπασχόλησης στην ύπαιθρο.

Παρατηρήθηκε, στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε, ότι οι μη ορεινοί οικισμοί οδηγούνται πολύ πιο εύκολα στην πολυαπασχόληση αφού βρέθηκε ότι οι περισσότερες σε αριθμό και καλύτερες σε απολαβές απασχολήσεις στα πεδινά πρώτα και κατόπιν στα ημιορεινά, οδηγούν σε περισσότερες επιλογές και σε αυξημένη πολύ-λειτουργικότητα των νοικοκυριών. Αντίθετα, στα ορεινά δημοτικά διαμερίσματα όπου οι επιλογές είναι περιορισμένες, είναι αντίστοιχα περιορισμένες και οι εναλλακτικές στρατηγικές επιβίωσης και οι συνδυασμοί στους οποίους μπορούν να προβούν τα μέλη των νοικοκυριών. Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι η ενασχόληση των γεωργών εντός και εκτός του γεωργικού τομέα είναι συνάρτηση του μεγέθους της γεωργικής εκμετάλλευσης και των εναλλακτικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σε μια περιοχή.

Επιπλέον, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των πολυαπασχολούμενων γεωργών όπως η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, το μέγεθος του νοικοκυριού κτλ. εμφανίζονται ως ισχυρές μεταβλητές που επηρεάζουν και προσδιορίζουν το μέγεθος της πολυαπασχόλησης στο Δήμο. Τα ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζουν ότι οι πολυδραστήριοι γεωργοί είναι νεότεροι σε ηλικία και μέσης εκπαιδευτικής κατάρτισης. Ο βασικός στόχος της αύξησης του εισοδήματος και ικανοποίησης των αναγκών του νοικοκυριού οδηγούν τον γεωργό στην αναζήτηση τρόπων προκειμένου να υλοποιήσει τους σκοπούς του και να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που προσφέρουν οι παραγωγικές σχέσεις αστικού τύπου που αναπτύσσονται στην περιοχή.

Όσον αφορά τη γεωργία, φαίνεται ότι για τους κατοίκους του Δήμου είναι πλέον μια παγιωμένη κατάσταση που φτάνει μέχρι το βαθμό της διατροφικής αυτάρκειας του νοικοκυριού- σε ότι αφορά τα αγροτικά προϊόντα για ίδια κατανάλωση, και την ύπαρξη ενός κύριου εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το ύψος του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών παρατηρήθηκε ότι:

- i. το ύψος του εισοδήματος διαφοροποιείται μεταξύ των οικισμών. Οι έντονα αστικοποιημένες ζώνες (πεδινόι οικισμοί) εμφανίζουν μεγαλύτερο εισόδημα από τις άλλες,
- ii. σε όλους τους οικισμούς το εισόδημα που προέρχεται από την αγροτική εκμετάλλευση είναι μεγαλύτερο από το σύνολο των υπολοίπων εισοδημάτων,
- iii. κύρια πηγή εκτός από την οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί η αμειβόμενη εργασία στον τριτογενή τομέα με κυρίαρχη την εργασία στις δημόσιες υπηρεσίες.
- iv. ισχύει μια αντίστροφη σχέση: όπου το αγροτικό εισόδημα είναι πολύ υψηλό η συμβολή του μη αγροτικού εισοδήματος είναι ιδιαίτερα χαμηλή.

Η πολυαπασχόληση στην περιοχή μελέτης εμφανίζεται να δημιουργεί μια κατάσταση που σηματοδοτεί τη σταδιακή έξοδο από το γεωργικό επάγγελμα χωρίς αυτό να σημαίνει και την έξοδο από τον αγροτικό χώρο. Προέκυψε μάλιστα, ότι η γεωργική ασχολία είναι το 'δεύτερο επάγγελμα' αφού οι κατά κύριο επάγγελμα γεωργοί δεν δραστηριοποιούνται σε εξωγεωργικές δραστηριότητες. Λέγοντας, «κατά κύριο επάγγελμα γεωργοί» γίνεται αναφορά στους άνδρες αρχηγούς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων οι οποίοι εργάζονται συστηματικά και με συνέχεια στο χώρο της γεωργίας.

Εξετάζοντας το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης των γεωργών και τις επιπτώσεις που έχει στην κοινωνική αναδιάρθρωση της υπαίθρου, η έρευνα έδειξε ότι η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης λειτουργεί ως αιτία μετασχηματισμού του αγροτικού χώρου.

Ολοκληρώνοντας αυτή την ανάλυση, γίνεται σαφές ότι ο αγροτικός τομέας εξακολουθεί να κατέχει σημαντική θέση στην οικονομία της υπαίθρου και της χώρας γενικότερα. Οι νέες παραγωγικές σχέσεις στον αγροτικό τομέα από τη μια και ο εκσυγχρονισμός και η εκμηχάνιση της γεωργίας από την άλλη είναι οι παράγοντες που δίνουν νέες διαστάσεις και μορφές σε αυτό που ονομάζεται πρωτογενής παραγωγή. Η απελευθέρωση λοιπόν του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού του πρωτογενή τομέα δεν συνεπάγεται την εγκατάλειψη και ερήμωση της υπαίθρου αλλά τη βαθμιαία ανάπτυξη της εφόσον στρατηγική επιβίωσης όπως η πολυαπασχόληση συμβάλλουν στη λύση κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων. Διαπιστώνεται, τέλος, ότι η ανάπτυξη της υπαίθρου προϋποθέτει τη δημιουργία μιας όσο το δυνατόν περισσότερο ισορροπημένης σχέσεις μεταξύ των γεωργικών και εξωγεωργικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σε αυτό που καλείται ύπαιθρος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι
Πίνακες και Διαγράμματα

Πίνακας 1.1 Δημογραφικά, Οικονομικά και Αγροτικά Χαρακτηριστικά περιοχής μελέτης

Χωρική Ενότητα		Πληθυσμός 2001	Μεταβολή 1991-2001 %	% 20-39 ετών	% > 65 ετών	Ενεργοί % Πληθυσμού 2001	Απασχ. Σε πρωτογενή / Σύνολο απασχ. (%)	Απασχολούμενοι σε τριτογενή/ Σύνολο απασχ. (%)	Εκμεταλλεύσεις με Χ.Γ.Γ.	Μέση έκταση (στρ.)	Απασχ. Σε πρωτογενή/ Εκμεταλ. με Χ.Γ.Γ.
Ελλάδα		10.964.020	6,9	30,5	16,7	42,1	14,4	58,6	811.318	44,16	0,729
Ν. Αρτας		78.134	-0,7	24,7	21,7	35,0	32,3	44,8	14.612	18,14	0,534
Δ. Ξηροβουνίου	Ο	4.083	-8,5	22,5	25,5	30,0	41,4	32,4	970	15,30	0,468
Δ.Δ. Αμμοτόπου	Η	1.229	-0,9			39,3	48,4	27,7	255	18,53	0,843
Δ.Δ. Δαφνοτής	Ο	221	-8,3			10,4	26,1	17,4	71	3,48	0,085
Δ.Δ. Καμπής	Π	1.012	4,9			32,3	35,0	36,4	249	17,48	0,402
Δ.Δ. Παντανάσσης	Η	379	-26,6			36,4	39,5	31,5	111	28,83	0,441
Δ.Δ. Πιστιανών	Ο	325	-26,6			24,3	45,6	35,3	80	15,18	0,388
Δ.Δ. Ροδαυγής	Ο	557	-13,1			20,1	28,6	46,9	145	5,81	0,193
Δ.Δ. Σκούπας	Ο	201	-31,4			10,4	47,1	35,3	59	4,39	0,136
Δ.Δ. Φανερωμένης	Ο	159	30,3			27,0	45,9	24,3	0	-	-

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή 2001, επεξεργασία των συγγραφέων

Πίνακας 1.2 Χαρακτηριστικά Απασχόλησης της περιοχής μελέτης

Υψόμ.	Απασχ. πρωτ. εκμετάλλευση	Απασχ. πρωτ. εκτός εκμ.	Απασχ. βιομηχανία	Απασχ. κατασκευές	Απασχ. δημόσιο	Απασχ. ιδ. υπάλληλος	Απασχ. ιδ. ιδιοκτήτης	Απασχ. άλλο
Ο	28		3	2	4	3	1	2
Η	32	1	3	1	5	6	2	14
Π	20	1	2	2	8	4	4	10
Total	80	2	8	5	17	13	7	26

Πίνακας 2.1 Χ.Γ.Γ. και Χρήσεις γης στην περιοχή μελέτης

	Εκμ. Με Χ.Γ.Γ.	Χ.Γ.Γ. (στρ.)	Ετήσιες % Χ.Γ.Γ.	Δενδρόνες % Χ.Γ.Γ.	Αμπέλια % Χ.Γ.Γ.	Μόνιμα λιβάδια και βοσκότοποι % Χ.Γ.Γ.	Αγραναπαύσεις % Χ.Γ.Γ.	Υπόλοιπες (λαχαν., φυτώρια) % Χ.Γ.Γ.
Ελλάδα	811.318	35.831.853	52,23	25,20	2,72	16,89	2,62	0,33
Ν. Αρτας	14.612	265.131	33,79	40,21	0,52	19,84	4,34	1,30
Δήμος Ξηροβουνίου	Ο 970	14.842	53,46	17,41	1,81	24,90	0,72	1,69
Πεδινά Δ.Δ. (N=1)	Π 249	4.353	76,08	5,48	0,00	17,21	0,41	0,82
Ημιορεινά Δ.Δ. (N=2)	Η 366	7.925	47,45	18,70	0,03	33,54	0,00	0,28
Ορεινά Δ.Δ. (N=5)	Ο 355	2.564	33,65	33,70	10,42	11,27	3,45	7,50

Πίνακας 2.2 Στατιστικά μεγέθη (Mean, Median) για τις χρήσεις γης στην περιοχή μελέτης

Υψόμ	Ιδιόκτητοι βοσκότοποι	Σιτηρά (στρ.)	Κτηνοτροφικά φυτά (στρ.)	Καπνά (στρ.)	Ελαιώνες (στρ.)	Εσπεριδοειδή (στρ.)	Δενδρόνες άλλοι (στρ.)	Αίγες	Πρόβατα	Χοίροι	Άλλα ζώα	
Ο	N	4	5	1			25	22	5		2	
	Mean	5,75	4,60	10,00			5,84	2,41	57,00		1,00	
	Median	6,00	5,00	10,00			4,00	2,00	80,00		1,00	
Η	N	8	19	26	9	23	8	1	14	28	6	1
	Mean	19,00	11,24	5,37	7,33	4,48	2,25	4,00	3,29	53,36	1,33	1,00
	Median	20,00	10,00	5,00	7,00	4,00	1,75	4,00	2,00	50,00	1,00	1,00
Π	N	10	14	11	7	13	5		11	17	7	1
	Mean	21,90	15,71	6,00	7,43	4,31	2,70		4,09	81,59	1,29	1,00
	Median	20,00	10,00	5,00	7,00	4,00	2,50		2,00	80,00	1,00	1,00
Total	N	18	37	42	17	36	13	26	47	50	13	4
	Mean	20,61	12,34	5,44	7,53	4,42	2,42	5,77	3,06	63,32	1,31	1,00
	Median	20,00	10,00	5,00	7,00	4,00	2,00	4,00	2,00	60,00	1,00	1,00

Πίνακας 2.3 Στατιστικά μεγέθη για τις χρήσεις γης στην περιοχή μελέτης

Υψόμετρο	Ιδιόκτητοι βοσκότοποι	Σιτηρά (στρ.)	Κτηνοτροφικά φυτά (στρ.)	Καπνά (στρ.)	Ελαιώνες (στρ.)	Εσπεριδοειδή (στρ.)	Λευκάνθροι (στρ.)	Αίγες	Πρόβατα	Χοίροι	Άλλα ζώα	
Ο	N	4	5	1			25	22	5		2	
	Mean	5,75	4,60	10,00			5,84	2,41	57,00		1,00	
	Sum	23	23	10			146	53	285		2	
Η	N	8	19	26	9	23	8	1	14	28	6	1
	Mean	19,00	11,24	5,37	7,33	4,48	2,25	4,00	3,29	53,36	1,33	1,00
	Sum	152	213	139	66	103	18	4	46	1494	8	1
Π	N	10	14	11	7	13	5		11	17	7	1
	Mean	21,90	15,71	6,00	7,43	4,31	2,70		4,09	81,59	1,29	1,00
	Sum	219	220	66	52	56	14		45	1387	9	1
Total	N	18	37	42	17	36	13	26	47	50	13	4
	Mean	20,61	12,34	5,44	7,53	4,42	2,42	5,77	3,06	63,32	1,31	1,00
	Sum	371	457	229	128	159	31	150	144	3166	17	4

Πίνακας 3.1 Μέλη Νοικοκυριών των εκμεταλλεύσεων των δειγμάτων

Μέλη Νοικοκυριού	Σύζυγος		Γιος			Κόρη			Γονέας		Σύνολο	
	N	%	1	2	3	1	2	3	1	2	N	%
1											8	10
2	22	31,0									22	27,5
3	14	19,7	8			6					14	17,5
4	18	25,4	6	5	1	4	6		2	1	19	23,8
5	12	16,9	7	1	2	3	5	2	2	1	12	15,0
6	3	4,2	1			1	2			3	3	3,8
7	2	2,8	1	1		1	1			2	2	2,4
Σύνολο	71	100	23	7	3	15	14	2	4	7	80	100

Πίνακας 3.2 Μέλη νοικοκυριών των εκμεταλλεύσεων των δειγμάτων σε σχέση με το Υψόμετρο

Νοικοκυριό μέλη	Υψόμετρο			Total
	ορεινή	ημιορεινή	πεδινή	
1	5	2	1	8
2	12	7	3	22
3	6	6	2	14
4	4	7	8	19
5	1	6	5	12
6		3		3
7		1	1	2
Total	28	32	20	80

Πίνακας 4.1 Ηλικιακές κλάσεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας και άτομα της οικογένειας που εργάζονται στην εκμετάλλευση

	Σύνολο Χώρας		Νομός Άρτης		Λήμος Ξηροβουνίου		Πεδινά Δ.Α. (N=1)	Ημιορεινά Δ.Α. (N=2)	Ορεινά Δ.Α. (N=5)
	Σύνολο	Γυναίκες %	Σύνολο	Γυναίκες %	Σύνολο	Γυναίκες %			
Σύνολο	816.534	25,1	14.627	24,1	973	31,8	250	366	357
<20	575	47,3	10	40	1	0	0	1	0
20-39	127.638	26,1	1.264	21,8	96	32,3	29	59	8
40-64	434.862	24,3	7.613	21	486	29	162	206	118
>65	253.459	26	5.740	28,7	390	35,1	59	100	231
Μ.ό. ατόμων που εργάζονται στην εκμετάλλευση (με κάτοχο)	1,76		1,65		1,46		1,12	1,64	1,46
Γυναίκες %	63,6		77,3		69,7		58,10	68,75	84,10
Σύζυγοι %	65,1		77,03		71,7		64,52	73,68	84,67

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή 2001, επεξεργασία των συγγραφέων

Πίνακας 4.2 Ηλικία του φύλου των ερωτώμενων στο δείγμα

Φύλλο	N	Minimum	Maximum	Mean
Γυναίκα	8	18-39	>65	2,00
Άνδρας	70	18-39	>65	2,11
Total	78	18-39	>65	2,10

Πίνακας 4.3 Συσχέτιση των μεταβλητών Φύλλο * Ηλικία * Υψόμετρο του δείγματος

Υψόμετρο			Ηλικία			Total
			18-39	40-65	>65	
ορεινή	Φύλλο	Γυναίκα			3	3
		Άνδρας	1	12	12	25
	Total		1	12	15	28
ημιορεινή	Φύλλο	Άνδρας	5	24	2	31
	Total		5	24	2	31
πεδινή	Φύλλο	Γυναίκα	3	2		5
		Άνδρας	1	12	1	14
	Total		4	14	1	19

Πίνακας 5.1 Συχνότητες μη εποχικής απασχόλησης στην εκμετάλλευση και εκτός αυτής για τα νοικοκυριά του δείγματος

N (αριθμός, εκμεταλ.)	Απασχόληση στην εκμετάλλευση				Απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης			
	Σύνολο	ορεινή	ημιορεινή	πεδινή	Σύνολο	ορεινή	ημιορεινή	πεδινή
80	28	32	20	47	9	21	17	
αρχηγός	72	28	28	16	12	2	5	5
σύζυγος	71	22	31	18	6	1	2	3
1 παιδί	2	1		1	30	10	8	12
2 παιδιά					8	0	4	4
1 γονέας					7	1	4	2
2 γονείς					5	0	4	1
Άθροισμα συχνοτήτων	145	51	59	35	68	14	27	27

Πίνακας 5.2 Συχνότητες απασχόλησης στον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα

Νοικοκυριό μέλη	Απασχ. πρωτ. εκμετάλλευση	Απασχ. πρωτ. εκτός εκμ.	Απασχ. βιομηχανία	Απασχ. κατασκευές	Απασχ. δημόσιο	Απασχ. ιδ. υπάλληλος	Απασχ. ιδ. ιδιοκτήτης	Απασχ. άλλο
1	8		1					
2	22	1			2		1	
3	14		3	3	1	3	2	2
4	19	1	2	1	8	5	3	11
5	12		2	1	6	5	1	8
6	3							3
7	2							2
Total	80	2	8	5	17	13	7	26

Πίνακας 6.1 Εισόδημα για τα μέλη του νοικοκυριού

Εισοδηματικές Κλάσεις	Νοικοκυριό μέλη							Total
	1	2	3	4	5	6	7	
1.000 - 3.000 €	6	11	5	3	1			26
3.000 - 6.000 €	1	2	1		1			5
6.000 - 9.000 €		8	4	8	5	1	2	28
9.000 - 12.000 €	1		3	3	3	2		12
>12.000 €		1	1	5	2			9
Total	8	22	14	19	12	3	2	80

Πίνακας 6.2 Συσχέτιση εισοδήματος και υψόμετρου

Εισόδημα	Υψόμετρο			Total
	ορεινή	ημιορεινή	πεδινή	
1.000 - 3.000 €	25	1		26
3.000 - 6.000 €	1	2	2	5
6.000 - 9.000 €	2	18	8	28
9.000 - 12.000 €		7	5	12
>12.000 €		4	5	9
Total	28	32	20	80

Πίνακας 7. Συσχέτιση επιπέδου μόρφωσης και υψόμετρου

Μόρφωση	Υψόμετρο			Total
	ορεινή	ημιορεινή	πεδινή	
Ανώτατη		1		1
Απόφοιτος Λυκείου		1		1
Γυμνάσιο		3	2	5
Δημοτικό	17	21	8	46
Καμία	11	6	10	27
Total	28	32	20	80

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ
Μορφή Ερωτηματολογίου

Ερωτηματολόγιο

A. Οικονομικά δεδομένα νοικοκυριού

Πίνακας 1

	Πρωτογενής τομέας		Δευτερογενής τομέας		Τριτογενής τομέας		
	Οικογ. εκμετ	Απασχόληση εκτος οικογ. εκμετάλλευσης	Βιομηχανία - βιοτεχνία	Κατασκευές	Δημόσιος Τομέας	Ιδιωτικός τομέας Υπάλληλος Ιδιοκτήτης	
Αρχηγός							
Σύζυγος							
Παιδί 1							
Παιδί 2							
Παιδί 3							
Παιδί 4							
Γονέας1							
Γονέας2							

B. Πληροφορίες για την εκμετάλλευση

Πίνακας 2

Έκταση (σε στρεμ.)								
Τεμάχια (συνολικός αριθμός)								
Χρήσεις γης	Βοσκότοποι			Αροτραίες εκτάσεις			Δενδροκαλλιέργειες		
	Ιδιόκτ.	Κοινοτ.		Σιτηρά	Κτηνοτροφικά	Καπνά	Ελαιώνες	Εσπεριδοειδή	Άλλα δέντρα
		ΝΑΙ	ΟΧΙ						
Αρδευσιμες εκτάσεις									
Ζώα	Αίγες		Πρόβατα	Χοίρος	Αγελάδες	Υπόλοιπα (ζώα εργασιών)			

1. α) Χρησιμοποιείτε ζωοτροφές;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

β) Αν ναι ποια είναι η ποσότητα κατά μέσο όρο ανά ζώο;

.....

2.α) Μετακινείτε τα ζώα σας;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

β) Αν ναι, ποιους μήνες;

.....

γ) Για ποιο λόγο;

.....
.....
.....
.....

Γ. Πληροφορίες για την οικογένεια και το νοικοκυριό

1. Σε ποιο χωριό κατοικείτε;

2. Μόνιμη κατοικία πριν δέκα χρόνια;

3. Φύλλο

ΓΥΝΑΙΚΑ	
---------	--

ΑΝΤΡΑΣ	
--------	--

4. Επίπεδο εκπαίδευσης:

Πίνακας 3

Ανώτατη	
Ανώτερη	
Μέση Τεχνική	
Απόφοιτος Λυκείου	
Γυμνάσιο	
Δημοτικό	
Ούτε Δημοτικό	

5. Γεωργική μόρφωση:

α) Έχετε λάβει μέρος σε κάποιο σεμινάριο ή πρόγραμμα;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

β) Και αν ναι σε ποιο;

.....

6. Από πόσα μέλη αποτελείται η οικογένειά σας και ποια είναι αυτά;

.....
.....
.....

7. Πόσα είναι τα μέλη του νοικοκυριού;

.....
.....

8. Είστε ο/η αρχηγός;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

9. Είστε ο διάδοχος της εκμετάλλευσης;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

10. Πότε και για ποιο λόγο έγινε η εγκατάσταση;

.....
.....
.....
.....

11. Σε ποια ηλικιακή ομάδα ανήκετε;

Πίνακας 4

18-39	
40-64	
65 και πάνω	

Δ. Διαρθρωτικά Προγράμματα

Πίνακας 5

Πρόγραμμα/ Μέτρο	Έτος εφαρμογής	Αιτία εφαρμογής	Ικανοποίηση		
			ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΓΙΑΤΙ;
Νέοι αγρότες					
Πρόωρη σύνταξη					
Σχέδια Βελτίωσης					
Αγροπεριβαλλοντικά					
Δάσωση					
Εξισωτική αποζημίωση					

Ε. Εισόδημα

1. Σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες περιλαμβάνεται το μηνιαίο εισόδημα;
Πίνακας 6

0-1000 ΕΥΡΩ	
1000-3000	
3000-6000	
6000-9000	
9000-12000	
12000 και πάνω	

2. Ποιο είναι το συνολικό εισόδημα;

ΣΤ. Προσωπική γνώμη

1. Γιατί ασχολείστε με τη γεωργία;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Σας ικανοποιεί η γεωργία και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζεστε;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. Τι θα σας έκανε να την εγκαταλείψετε;

.....
.....
.....
.....

.....
.....

4. α) Θα συμβουλευάτε τα παιδιά σας να ακολουθήσουν το επάγγελμα του γεωργού;

ΝΑΙ	
ΟΧΙ	

β) Αν ναι ως αποκλειστική ή συμπληρωματική απασχόληση και για ποιο λόγο;

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Βιβλιογραφία

Commission of the EC (1997). *Towards a Common Agricultural and Rural Policy for Europe*. Luxembourg: CEC.

Commission of the EC (1999). *Agriculture, Environment, Rural Development: Facts and Figures*. Luxembourg: CEC.

Gidarakou, I. (1999). Young Womens Attitudes Towards Agriculture and Womens New Roles in the Greek Countryside: A First Approach, *Journal of Rural Studies*, 15(2).

Goodman, D. (2004). Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change, *Sociologia Ruralis*, 44(1), pp. 3-16.

Ilbery, B. and Kneafsey, M. (1999). Niche Markets And Regional Food Products In Europe: Towards A Research Agenda, *Environment And Planning A*, 31, pp. 2207-2222.

IMPACT (2001) Research Program *The Socioeconomic IMPACT of rural development policies: potentials and realities* (FAIR CT 98-4288). Διαθέσιμο: www.rural-impact.net

Marsden, T., (1995). Beyond Agriculture? Regulating the New Rural Spaces, *Journal Of Rural Studies*, 11(3), pp. 285-296.

Marsden, T., Banks, J., Renting, H. and Van Der Ploeg, J. V. (2001). The Road Towards Sustainable Rural Development: Issues Of Theory, Policy And Research Practice, *Journal Of Environmental Policy And Planning*, 2(2), pp. 75-83.

Murdoch, J. (2000). Networks – A Paradigm of Rural Development? *Journal of Rural Studies*, 16, pp. 407-419.

OECD (1995). *Niche markets as a rural development strategy*. Paris: OECD.

Papadopoulos, A. G. (project leader) (2003). *Rural Development Policies and Desertification in the Southern European Countries (Greece, Italy, Portugal, Spain)*. Deliverable 35 of the MEDACTION Program, διαθέσιμο <http://www.icis.unimaas.nl/medaction>, 28/03/2003.

Renting, H., Marsden, T. and Banks, J. (2003). Understanding Alternative Food Networks: Exploring The Role Of Short Supply Chains In Rural Development, *Environment And Planning A*, 35, pp. 393-411.

Van der Ploeg, J. D. and Renting, H. (2004). Behind the Redux: A Rejoinder to David Goodman, *Sociologia Ruralis*, 44(2), pp. 233-242.

Van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., and Ventura, F. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory, *Sociologia Ruralis*, 40(4), pp. 391-408.

Αγγελίδης Μ., (1986), Πολυδραστηριότητα και Αγροτικός Χώρος. Η Περίπτωση της Β. Κυνουρίας, Εισηγήσεις και Συμπεράσματα από την Επιστημονική Συνάντηση με Θέμα: Πολυδραστηριότητα και Αγροτική Ανάπτυξη, Υπ. Ανάπτυξης, Αθήνα

Ανθοπούλου Θ., Από τα Γεωργικά Συστήματα στις Νέες Λειτουργίες του Αγροτικού Χώρου: Τάσεις και Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Αγροτικής Γεωγραφίας, Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Ημερίδας του Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου με θέμα: Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές, Μυτιλήνη 22 Μαΐου 1999.

Βεργόπουλος Κ., (1975), Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, ΑΘΗΝΑ, ΕΞΑΝΤΑΣ.
Γιδαράκου- Καφφέ Ι.,(1999), Ενδογενής Ανάπτυξη τη Υπαιθρου και Γυναικεία Απασχόληση, στο: Κασίμης Χ.- Λουλούδης Λ, Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα, ΕΚΚΕ, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, σ. 55-84.

Γιδαράκου- Καφφέ Ι.,(1999), Η Πολυδραστηριότητα στο Γεωργικό Τομέα. Μια Συνολική Προσέγγιση του Φαινομένου στον Κόσμο και τη Χώρα μας, στο: Λουλούδης Λ. – Μπεόπουλος Ν. (επιμ): Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαιθρου, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα, σ. 76-96.

Γούσιος Δ., (1999), Ύπαιθρος , Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη: από τη Γεωργοποίηση στην Τοπική Ανάπτυξη, στο Οικονόμου Δ. – Πετράκος Γ., Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής, Παν/κες Εκδ. Θεσσαλίας – Gutenberg, Βόλος, σ.157-208.

Δαμιανάκος, Σ., (1986), Μορφές Πολυδραστηριότητας στην Ελληνική Ύπαιθρο. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις και Στοιχεία για μια Συγκριτική Ανάλυση, Υπ. Γεωργίας, Αθήνα, σ. 47-59.

Δαμιανάκος, Σ., (1999), Το Δυσεύρετο Μοντέλο της Ελληνικής Γεωργίας, σ. 79, στο: Κασίμης Χ.- Λουλούδης Λ, Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα, ΕΚΚΕ, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, σ. 55-84

Δαμιανάκος, Σ., (2002). Από τον Χωρικό στον Αγρότη: Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση, Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ, Αθήνα.
ΕΣΥΕ, Απογραφές κατά τα έτη 1991 και 2001

Ζακοπούλου, Ε. (1999). Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: Προς μια νέα αντίληψη ενός πολυδιάστατου φαινομένου, στο: Κασίμης Χ.- Λουλούδης Λ. (επιμ.): Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, ΕΚΚΕ, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα

ΙΣΤΑΜΕ, (1999), Απασχόληση και Ασφάλιση στον Αγροτικό Τομέα της Ελλάδας, Εκδόσεις ΙΣΤΑΜΕ, ΑΘΗΝΑ, 1999.

Κασιμάτη Κ., (1989), Η Μορφολογία της Δεύτερης Απασχόλησης, ΕΚΚΕ, Αθήνας, σ.26.

Καυτατζόγλου Ρ., (1996), Οικογένειες του Παρελθόντος: Μορφές Οικιακής Οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Καυτατζόγλου Ρ., (1997), Συγγένεια και Οργάνωση του Οικιακού Χώρου: Συρράκο, 1898-1930, ΕΚΚΕ, Αθήνα

Κίζος Θ., (2003), Σημειώσεις για το μάθημα: *Ανάπτυξη της Υπαίθρου και Πολιτικές*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη.

Κίζος Θ., (2003), Σημειώσεις για το μάθημα: *Γεωγραφία της Υπαίθρου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη.

Κίζος Θ, Παπαϊωάννου Σ., (2005), Μια «Αδύνατη Τυπολογία»; Νέοι Ρόλοι των Αγροτικών Νοικοκυριών στην Ύπαιθρο και το «Δυσεύρετο Μοντέλο της Ελληνικής Γεωργίας»: Παρουσίαση Δεδομένων από το Δήμο Ξηροβουνίου (Νομός Άρτας), Μυτιλήνη, Άρθρο από το συνέδριο: Σε μνήμη του Σ. Δαμιανάκου «Αγροτική Κοινωνία – Λαϊκός Πολιτισμός», 25 έως 27 Μαΐου 2005, Αθήνα.

Κίζος, Θ. και Σπιλάνης, Ι. (2002), Στρατηγικές Επιβίωσης Αγροτικών Νοικοκυριών σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (LFAs): Η Περίπτωση Της Λέσβου. Στα πρακτικά του 7^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, με τίτλο *Η κοινωνία της υπαίθρου σε ένα μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο*, 21 έως 23 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα.

Κίζος, Θ. Σπιλάνης, Ι. και Πραλακίδης, Σ. (2004, υπό έκδοση). Ελκυστικότητα και Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές: Η Περίπτωση Της Λέσβου. *Γεωγραφίες*.

Κουρλιούρος Η., (2001), Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Κουρλιούρος Η., (2003), Σημειώσεις για το μάθημα: *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Χωροταξικός Σχεδιασμός*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη.

Κουτσού Σ., (2000), Σημειώσεις για το μάθημα: *Αγροτική Γεωγραφία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη

Κουτσού Σ., (2000), Σημειώσεις για το μάθημα: *Ανάπτυξη της Υπαίθρου και Πολιτικές*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη.

Λαμπριανίδης Λ., Τοπικά Προϊόντα ως Μέσο για την Υποβοήθηση της Ανάπτυξης των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών της Ευρωπαϊκής Υπαίθρου, σελ. 6-35, in: αειχώρος, ΤΟΜΟΣ 2, ΤΕΥΧΟΣ 1, ΜΑΙΟΣ 2003, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Λιοδάκης Γ., (1987), Ο Τεχνολογικός Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Γεωργίας, ΑΘΗΝΑ, ΑΤΕ.

Λουλούδης, Λ., Βλάχος Γ. και Θεοχαρόπουλος Ι. (2003). Η δυναμική της τοπικής επιβίωσης στις ελληνικές λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Στα πρακτικά του Συνεδρίου *‘Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές και Στρατηγικές Ανάπτυξης: Οικονομικές, Κοινωνικές*

και Περιβαλλοντικές Διαστάσεις και Μηχανισμοί Υποστήριξης', Μυτιλήνη, σελ. 296-312.

Λούμου Α., (1994), Η Συμβολή των Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων Μερικής Απασχόλησης στην Οικονομική και Κοινωνική Ανάπτυξη της Υπαίθρου σε Σύγκριση με τις Εκμεταλλεύσεις Πλήρους Απασχόλησης στην Βοιωτία, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ., Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωπονίας, Θεσσαλονίκη.

Μουσιδής Α., (1986), Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Εκδόσεις Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα

Μουσιδής Α., Ντύκεν Μ., Περιαστικός Αγροτικός Χώρος στην Ελλάδα. Το Παρ'αδειγμα της Αττικής, στο: Κασίμης Χ.- Λουλούδης Λ, Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα, ΕΚΚΕ, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, σ. 149-187.

Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ., (1999), Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής, Παν/κες Εκδ. Θεσσαλίας – Gutenberg, Βόλος.

Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, (1988), Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο, ΑΘΗΝΑ, 4-7 Δεκ. 1984, ΕΚΚΕ-Κ.ΝΕ/Ε.Ι.Ε.

Σαμαράς, Γ., Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Χ., Μουσιδής, Α. και Ντεμούσης, Μ. (1995). Η Πολυαπασχόληση στον Αγροτικό Τομέα και η Αναπτυξιακή Πολιτική στην Ελλάδα, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών και Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Τσάρτας Π., (1991), Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης – Τουρισμός και Αγροτική Πολυδραστηριότητα, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ.16.

Ψυχογιός, Δ. Κ., Κουταντζόγλου, Ρ., Μανωλογλου, Ε., Μιχαλακοπουλου, Α., Ναουμη, Μ. και Παπαπετρου, Γ. (1987). Ο Οικονομικός και Κοινωνικός Μετασχηματισμός Αγροτικών Κοινοτήτων. Αθήνα: ΕΚΚΕ.